

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sosyal Bilimler Dergisi *Journal of Social Sciences*
Cilt/Volume 10, Sayı/Number 45, Aralık/December 2010, 29-65

Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919)

Ethnic Cleansing of the Turks by the Armanian in Eastern Anatolia and the Caucasus as Depicted in English Documents (1918-1919)

Tolga BAŞAK

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve
İnkılâp Tarihi Enstitüsü
tbasak@atauni.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmada I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Çukurova'da Ermeniler tarafından Türklere karşı yapılan etnik temizlik hareketleri Türk arşiv belgeleriyle ortaya koyulmuş ve adı geçen trajedinin İngiliz Dışişleri ve İstihbarat belgelerine yansıyan yüzü ve bu doğrultuda İngiliz siyasetinin konuya ilişkin tavrı değerlendirilmiştir. İngiliz Milli Arşivi'nden (The National Archives of United Kingdom, Public Record Office) temin edilen Dışişleri Bakanlığı ve İstihbarat belgeleri çalışmanın dayandığı başlıca kaynaklar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, I. Dünya Savaşı, Türk Soykırımı, Milli Mücadele

ABSTRACT

In this study, the systematic massacres perpetrated by Armenians towards Turkish people in Eastern Anatolia, Southern Caucasia and Cilicia is revealed, and beside the reflection of this tragedy on British Foreign Office and Intelligence Service documents, the attitude of the British policy related to this issue are evaluated at this context. Among the main sources on which this study based on are the Foreign Office and Intelligence Service documents obtained from The National Archive of United Kingdom, Public Record Office.

Keywords: Britain, First World War, Turkish Genocide, Turkish National Struggle

19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren değişik azınlık gruplarının Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri şeklinde başlayan ve kurulan "komitalar" ve onların silahlı terör teşkilatları olan "çeteler" vasıtasıyla kanlı bir şekilde yürütülen terör faaliyetleri çerçevesinde¹ Ermeni çete ve terör örgütleri² tarafından Türk ve Müslüman unsurların kitlesel imhası şeklinde formüle edilen Ermeni terör ve katliam hareketleri³ belirli bir siyasi projenin altyapısını oluşturacak şekilde tasarlanmıştı.⁴ Osmanlı Devleti'nin hakimiyet kabiliyetini yitirmesiyle beraber ortaya çıkan ortamda Türkiye'nin doğu bölgelerine yönelik somut bir şekil alan Ermeni ihtirasları ve bölgede Ermeniler için ayrı bir yapılanmaya ilişkin hareketlenmelerin⁵ önündeki en önemli engel ise bölgedeki Türk-Müslüman unsurların halledilmesi veya bölgeden uzaklaştırılmaları sorunuydu. I. Dünya Savaşı yıllarını bu meseleyi halletmek

için önemli bir fırsat olarak algılayan Ermeni çete ve militanları, Osmanlı Devleti'nin savaştığı güçlerle işbirliği yaparak, siyasi yapılanmalarına zemin hazırlayacak şekilde etnik temizlik hareketlerini zirve noktasına taşıdılar.⁶ 6 Mart 1915'te Osmanlı Hariciye'sinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıya göre, 1915 yılının ilk aylarında sadece Kars ve Ardahan havalisinde etnik temizliğe tabi tutulan Müslümanların sayısı 30.000 civarındaydı.⁷ Osmanlı Devleti'nin savaş esnasında güvenlik gerekçesiyle almış olduğu önlemler⁸ dahi bölgede bulunan Türk-Müslüman unsurlara yönelik etnik temizlik faaliyetlerinin önünü kesemedi.⁹ Savaş esnasında Doğu Anadolu'da yaşayan bir milyondan fazla Müslüman hayatını kaybederken,¹⁰ bunlardan Ermenilerce yapılan etnik temizlik hareketi sonucu hayatlarını kaybedenlerin sayısı 363.141 olarak resmi kayıtlara geçecekti.¹¹

I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve *"Avrupa'nın Hasta Adamı"*nın bu savaşta yerini alması, Rusya ve Ermenilere daha önce 1877-78 Türk-Rus Savaşı'nda provası yapılmış olan bir senaryoyu hayata geçirmek için eşsiz bir fırsat sundu.¹² Emperyalist politikaları doğrultusunda Türkiye'nin doğu bölgelerine göz diken Rusya, bu noktada kullanılacak en önemli malzeme olarak Ermenilerin bölgedeki etnik ve demografik şartlarla uyuşmayan¹³ milliyetçilik ve ayrı bir devlet kurma özlemlerini sömürmüş,¹⁴ Ermeniler de asırlık Rus politikalarını değerlendiremeyerek¹⁵ Rusya'yı, kendilerini Türk boyunduruğundan kurtarmaya gelen bir güç şeklinde algılamışlardı.¹⁶ Rus emperyalizminin bir maşası olarak kullanılıp bir kenara atıldıklarını daha savaş sona ermeden anlayacak olan Ermeniler¹⁷ yine de savaşın başlarında tarihi bir fırsat olarak değerlendirdikleri bu ortamdan ve Rusya ile olan birlikteliklerinden azami derecede faydalanıp,¹⁸ siyasi programlarını gerçekleştirmek için başlattıkları etnik temizlik hareketleriyle bölgedeki Türk-Müslüman unsurlara yönelik trajediyi hat safhaya taşıdılar.¹⁹

Kafkas Cephesi'ndeki Türk ordusunun Sarıkamış'ta eriyerek askeri kabiliyetini kaybetmesi,²⁰ Türkiye'nin Doğu topraklarını işgal etme noktasında Rusya'ya önemli bir fırsat sundu. Rus birlikleriyle eşzamanlı hareket eden Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Türk-Müslüman unsurlara yönelik kitlesel bir etnik temizlik hareketi başlattılar.²¹ Ermeniler tarafından işlenen bu cinayet ve katliamlar Rus komutanlarını dahi tedirgin ediyordu.²² Tarihi özlemlerini tatmin etmek isteyen Rus ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını işgal etti. Bu süreçte bölgeden göç ederek canlarını kurtarabilen Müslümanlar, bölgede kalanlara nazaran son derece şanslı idiler. Neticede ortaya çıkan askeri şartlar, siyasi projelerinin temellerini atmak noktasında Ermeni çete ve militanlarını cesaretlendirmişti. Savaşın sonunda Van, Bitlis ve Erzurum Müslümanlarının %40'ı artık hayatta olmayacaklardı.²³

Bölgedeki Türk-Müslüman unsurların trajedisi Rusya'nın 1917'deki ihtilalle savaş dışı kalmasından sonra üzerine benzin dökülen ateş misali çok daha korkunç boyutlara ulaştı.²⁴ Rus ordularının işgal bölgelerinden çekilmeye başlamasıyla beraber bölgenin hakimi haline gelen Ermeni çeteleri,²⁵ Rus

ordusundan aldıkları teçhizat ve silahlarla²⁶ bir yandan işgal altındaki bölgeleri Türk ordusuna karşı savunmak için dış destek ararlarken diğer taraftan bölgeden göç edemeyen Türk-Müslüman unsurlara yönelik katliam hareketlerini zirve noktasına taşıdılar. Rus işgaliyle beraber bölgedeki Türk-Müslüman nüfusun yarısının göç etmiş ve önemli bir bölümünün de hayatlarını kaybetmiş olmalarına rağmen, Ermeniler bölgede hâlâ azınlık konumundaydılar.²⁷ Bir bölgenin Ermeni bölgesi olmasını sağlamaya çalışmanın en kolay yolu; bölgedeki Türk-Müslüman unsurların yok edilmesi olarak tasarlandı.²⁸ Bu dönemde Rus işgal bölgesinden kaçamayan Türk-Müslüman nüfusun büyük bir kısmı yok edildi.²⁹ Ermeniler, Doğu Anadolu ve daha sonra da Güney Kafkasya'da Türk-Müslüman halka karşı gerçek bir soykırım politikası uyguladılar.³⁰

Rusya'nın savaş dışı kalmasıyla Doğu Anadolu, Kafkasya ve Hazar güzergâhının Türklere karşı savunmasız bir hale gelmesi ve bu bölgelerin Türk tehdidine açık bırakılması sadece Ermenileri tedirgin etmiyordu. İngiltere, Doğu'daki en önemli müttefikini kaybetmiş ve daha önce sıkça uykularını bölen "Panislamizm" ve "Turan" kâbusları ile baş başa kalmıştı. Hazar'a kadar Türkleri durduracak bir bariyer oluşturulamaması durumunda İngiliz İmparatorluk sömürgesi Hindistan dahi Türklerin tehdidi altındaydı. Bu noktada daha önce menfaat birlikteliğinden dolayı Ermeni çete ve militanları ile Rusya'yı ortak hareket tarzında buluşturan sebepler, savaşın sonlarına doğru İngiltere ve Ermeni çetelerini aynı çizgide bir araya getirdi.³¹

Beklentiler farklı olsa da, İngiltere ve Ermenileri ortak bir amaç dahilinde birleştiren şartlar, Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın Türklere karşı savunulmasını zorunlu hale getirmişti. İngiltere, stratejik ve ekonomik potansiyelini göz önünde bulundurarak Kafkasya'yı savunmaya çalışırken, savaşın başlarında Rusya tarafından kullanılan "askeri malzemeye" göz dikti. Bu şartlar altında Türk ordusuna karşı direnerek bölgeyi onlara karşı savunacak en önemli malzeme bölgede hakim konuma geçen sözde Ermeni ordusuydu. Aslında bölgedeki Ermenilerin de Türk ordusuna karşı koymak için yardım alacakları tek güç İngiltere idi. Neticede İngiltere tarafından Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermeni ordusuna! milyonlarca sterlinlik destek sağlanarak, bu çetelere Türk ordusuna karşı bölgeyi savunma ödevi verildi.³² Ancak bu görevi yerine getirecek kapasiteye sahip olmayan Ermeni çeteleri, almış oldukları bu destekle bölgede kalan Türk-Müslüman unsurları temizlemeye devam etmenin ötesinde bir şey yapamadılar.³³

1917'nin son ayı içerisinde Türk-Rus Savaşı'na son veren Erzincan Mütarekesi ve 1918'in Mart ayında akdedilip Rusya ile İttifak devletleri arasındaki savaşı sonlandıran Brest Litovsk Antlaşması³⁴ dahi bölgedeki trajediyi engellemeyemedi. Zaten Bolşevik İhtilali'nden sonra Kafkasya'da kurulan Transkafkasya Komiserliği de adı geçen antlaşmayı ve bu antlaşma mucibince Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye verilmesini kabul etmediğini açıklamış³⁵ neticede bölgedeki etnik temizlik hareketini durdurmak ve işgal altındaki

topraklarını ele geçirmek isteyen Türk ordusunun 1918 başlarında başlattığı hareket, aynı yılın sonbaharında Bakü'de son bulmuştu.³⁶ Bu hareket esnasında düzenli Türk birliklerine direnemeyip, onların önünden kaçan Ermeni çeteleri, etnik temizlik hareketlerini savaşın son yılı içerisinde taçlandırma fırsatı buldular. 1918'in Mayıs ayına kadar, Doğu Kafkasya'da bulunan 250 Müslüman köyü Ermeniler tarafından ateşe verilirken,³⁷ Ermenilerin çekiliş güzergâhındaki bölgelerden göç etmemiş olan Müslümanlar katledildiler. Osmanlı ordusu Erzincan Şehri'ne girdiğinde tüm İslâmi yapılardan başka 1000'e yakın evin Ermeniler tarafından imha edildiğine şahit oldu. Sokaklarda rastlanılan yüzlerce Türk cesedinin yanında, yine yüzlerce ceset kuyularına ve sığ mezarlara doldurulmuştu. Doğu Anadolu'nun diğer şehirlerinde de Türk ordusunu bekleyen manzara farklı değildi. Bayburt'ta 400'e yakın ev yakılarak yüzlerce Türk katledilirken, Tercan, dinamitlerle tamamen yok edilmişti. Doğu'nun en büyük şehri Erzurum'da, sadece şehir merkezinde 8000 Türk katledilmiş, ordunun şehri ele geçirmesini takip eden ilk sekiz gün içinde, 2127 erkek cesedi toprağa gömülmüştü.³⁸

Bölgedeki Türk ve Müslüman unsurlara yönelik etnik temizlik hareketleri I. Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etti.³⁹ Türk ordusu Mondros Mütarekesi'yle etkisiz hale getirilip Kafkasya'dan I. Dünya savaşı başındaki sınırlara çekilirken, bölge İngiliz askeri denetimi altına giriyordu. Savaş sonrası bölgede oluşan bu İngiliz kalkanını da sonuna kadar kullanmaya azimli olan Ermeniler, I. Dünya Savaşı esnasında yarım bıraktıkları işe kaldıkları yerden devam ettiler. Dünya Savaşı'nın son yılında Erivan merkezli Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulması ve Azerbaycan, Gürcistan aleyhine topraklarını genişletme faaliyetlerinin temel noktası bölgedeki Müslüman unsurları temizleme şeklinde tasarlandı. Kafkasya'nın ve Doğu Anadolu'nun Türk ordusu tarafından tahliye edilen bölgelerinde (Kars, Ardahan, Batum) Müslüman unsurların çilesi kaldığı yerden yeniden başladı.⁴⁰ Milli Mücadele döneminde önce İngilizler, sonra da Fransızlar tarafından işgal edilen Çukurova bölgesi de, Kafkasya ve Doğu Anadolu ile aynı kaderi paylaşacak, bölgeye göç eden Ermeni militanları "Büyük Ermenistan" projesi kapsamında etnik temizlik hareketlerini burada da sürdüreceklendi.

Ermeniler tarafından sergilenen bu hareketler ve Türk-Müslüman unsurların karşı karşıya kaldıkları katliamlar, zaman zaman medeni dünyanın gözleri önüne serilmeye çalışıldı.⁴¹ Doğu Anadolu, Kafkasya ve İstanbul'da bulunan İngiliz askeri yetkililerine raporlar yazılarak, savaştan sonra İstanbul'da kurulan İngiliz Yüksek Komiserliği vasıtasıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın dikkatleri çekildi. Bununla beraber, bölgeden yükselen ve "Wilson Prensipleri" doğrultusunda bağımsız yaşama hakkını savunan haykırışlar, Türkiye'nin parçalanması ve taksimi noktasında politikalarını netleştirmiş olan İngiliz Hükümeti'nin işine yarayacak cinsten değildi. I. Dünya Savaşı'nda Hıristiyan kayıpları üzerine savaş propagandasını belirlemiş olan İngiltere'nin işine Müslüman kayıpları gelmiyordu. Dahası adı geçen bu Müslüman

kayıplarının altında Dünya Savaşı esnası ve sonrasında önemli ölçüde İngiliz sorumluluğu vardı. Savaş esnasında Ermenilere verdiği destekle Müslüman trajedisinin alt yapısını hazırlayan İngiliz Hükümeti, yine savaştan sonra kendisini işgalci güç olarak bulduğu Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde Ermeniler tarafından işlenen katliamlar için bir güç ve koruma kalkını oluşturarak onlara önemli ölçüde hareket serbestisi sağlamıştı. Dolayısıyla bölgeden Londra'ya ulaştırılan feryatların hiçbir önemli etkisi olmadı.

İnsan hakları ve özgürlüğün savunucusu olarak savaşa başlayan ve emperyalist politikalarını icra ederken bu kılıfı kullanan İngiliz Hükümeti, savaş propagandasını Türkiye'deki Hıristiyan kayıpları üzerine bina etmiş, savaş esnası ve sonrasında Türk-Müslüman unsurların karşı karşıya kaldığı korkunç trajediyi ise görmezlikten gelmişti. İngiliz Hükümeti, bu trajedinin üstünü örtmek için karşı bir propaganda kampanyası başlatarak elinden gelen her şeyi yaptı.

Türk Katliamı ve İngiliz Belgeleri

Rusya'da 1917'nin ilk aylarında Çarlığın devrilmesiyle sonuçlanan gelişmeler Türkiye'nin doğu bölgelerine yönelik askeri stratejiyi önemli ölçüde etkilemiş ve tüm dikkatleri Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya çekmişti. Dağılan Rus ordusunun yerini Ermeni çeteleri doldurmaya başlarken bu durum bölgedeki Türk-Müslüman unsurlar açısından kritik günlerin başlangıcını oluşturuyordu. Bölgedeki askeri otorite boşluğuna, disiplinsiz Ermeni çetelerinin Türk-Müslüman unsurlara yönelik katliamları eklenince bölgeden feryatlar yükselmeye başladı.

Doğu'daki Rus birliklerinin dağılmasıyla İngiltere'nin Kafkasya ve Hindistan'a yönelik çıkar çarklarına da çomak sokacak bir manzaranın ortaya çıkması İngiliz askeri ve siyasi çevrelerini de tedirgin ediyordu. Erzincan Mütarekesi ile Türk-Rus Savaşı'nın son bulması İngiltere tarafından içinden çıkılamayacak sorunların başlangıcını oluşturuyordu. Bu noktada Türkiye'nin işgal altında olan doğu bölgeleri ve Kafkasya'ya yönelik ilk değerlendirmeler *İngiliz Savaş Propaganda Bürosu*'nun (Wellington House)⁴² gözde elemanı *Arnold Joseph Toynbee*⁴³ tarafından yapıldı. Doğu Cephesi'ndeki yeni konjonktürel gelişmeler ve *İttihat ve Terakki Partisi*'nin Ermenilerce işlenen cinayetlere yönelik alacağı pozisyonu değerlendiren Toynbee, Kafkas Cephesi'ndeki gelişmelerle ilgili fikir yürütürken, Müslümanlara yönelik Ermeni katliamları hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığı için tavsiye doğrultusunda bir rapor kaleme aldı. 18 Şubat 1918 tarihli değerlendirmelerinde bölgedeki gelişmeleri ve Ermeniler tarafından yapılan katliamları İngiliz savaş propagandası ve İngiliz çıkarlarına yönelik etkisi boyutuyla masaya yatıran Toynbee şunları kaydediyordu:

**“Arnold J. Toynbee’nin Raporu: 18.2.1918⁴⁴
Enformasyon Bölümü İstihbarat Şubesi**

29 Ocak 1918, Berne antetli olmak üzere Kemal Mithat Paşa’dan Sir Horace Rumbold’a iletilen yazıya ilişkin 9 Şubat 1918 tarihli raporum İttihat ve Terakki Partisi’nin (The Committee of Union and Progress, C.U.P) yeni eğilimlerini ortaya koymaktadır.

Bu yazının özü, İttihat ve Terakki Partisi’nin Arap meselesi hakkında bizimle bir uzlaşmaya hazırlandıkları, fakat -son derece sınırlı bir otonomi dahi olsa- “Ermenistan”⁴⁵ için herhangi bir imtiyaz vermeyeceği bağlamındadır.

Bu durum 4 Şubat 1918, İstanbul antetli “Milli Ajans Telgrafı” (Agence Milli Telegram) tarafından da doğrulanmış ve Alman ve Avusturya basınında yayınlanmıştır.

Bu yarı resmi bildiriye göre; Rus birlikleri mütarekenin akdinden beri Kafkasya Cephesi’nde eriyip gitmekte ve bu birliklerinin yerleri silahlı Ermeni firari çeteleri tarafından doldurulmaktadır.

Bu durum tabii ki, Rus birliklerinin terhis edilerek bu birliklerin silahlarının yeni Gürcü ve Ermeni askeri teşkilatlarına bırakıldığını tanımlama doğrultusunda Türkler tarafından kullanılan bir yöntemdir.

Bununla beraber adı geçen bildiri işgal bölgelerindeki Müslüman nüfusa karşı Ermeniler tarafından yapılan katliamlara atıfta bulunuyor. Bu katliam haberleri detaylı bir şekilde olmak üzere kaçan Türk savaş esirlerinin şahitlikleri doğrultusunda veriliyor. Konu hakkında Türkler tarafından Kafkasya Cephesi’ndeki Rus Başkomutanlığı’na protestolarda bulunduğu, fakat Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamların devam ettiği ifade ediliyor.

(Muhtemelen propaganda kampanyasının bir başlangıcı olan) bu bildirin amacı büyük ihtimalle üç basamaklıdır:

1- 1915’te Türkler tarafından Ermenilere yapılan katliamların dünya kamuoyundaki Türk karşıtı etkilerini silmek.

2- “Bölgede self-determinasyon haklarını icra etmek zorunda olan Müslüman bir çoğunluk vardır ve bu çoğunluk Türkiye tarafından Ermeni zulmüne karşı korunmak zorundadır” şeklinde İttihat ve Terakki Partisi’nin “Türkiye Ermenistanı”na yönelik olarak ileri sürmeye niyetlendiği formül için bir temel oluşturmak.

3- Bu cephedeki mütarekenin feshi için bir mazeret ileri sürmek.

“Kızıl Ordu” teşkilinin Almanlara Bolşeviklere karşı kendi cephesinde bir bahane sağlaması gibi, yeni Gürcü ve Ermeni birliklerinin teşkili de bölgede savaşın kaldığı yerden devam etmesi açısından Türkiye’ye aynı bahaneyi verecek.

Bu yüzden adı geçen “Milli Ajans Bildirisi” hakkında Dışişleri Bakanlığı ve Askeri İstihbarat Servisi’nin dikkatlerinin çekilmesi gerekli olabilir.

Onlara (Dışişleri ve Askeri İstihbarat’a) ayrıca, Transkafkasya’daki temsilcilerine telgraf çekmeleri ve Türk iddiaları hakkında bir araştırma yapılmasını istemeleri yönünde tavsiyelerde bulunulabilir.

Türklerin bu iddiaları cevapsız bırakılmamalıdır. Çar rejimi altında “Türkiye

Ermenistanı'na yönelik Rus işgali esnasında Rus yetkililerinin, Kürtler tarafından yapılan kanunsuzluklara aşırı derecede kayıtsız kalmaları ve kaçtıkları için toprakları Müslüman komşularınca ele geçirilmiş olan Ermeni göçmenlerinin iddialarına karşı olumlu yaklaşmalarını durumundan kaynaklanan bu iddiaların önemli bir kısmı gerçeğe aykırı beyanlardır.

İhtilalden (Bolşevik İhtilâli) beri bu haksızlıklar tedricen düzeltildi ve şüphesiz Ermeniler, bölgede hakim bir konuma gelmeleri sebebiyle adımlarını hızlandırıyorlar. Bu şartlar altında, Çarlık Rusya'sı ve İttihat Terakki Partisi'nin kendi kötü amaçları için teşvik etmiş oldukları Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki düşmanlık altyapısı yanında Ermenileri bölgede hakim konuma getiren çarkın dönüşü bazı şiddet eylemleri ve adaletsizlikleri de beraberinde getirdi. Ermeniler hiç bir şey yapmasalardı, onlara insan demek mümkün olmazdı.

Fakat eğer durum böyleyse, acil önem arz eden konular şunlardır:

1-Bölgedeki temsilcilerimiz Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan kötü muameleleri sonlandırmak için önlem almalıdırlar.

2-Rus işgalinden beri "Türkiye Ermenistanı"nda Müslüman-Ermeni ilişkilerine yönelik propagandamız eşliğinde ilk elden kanıtlara dayalı güvenilir açıklamalar/beyanlar derlenerek yayınlanmalıdır.

Halihazırda böyle bir çalışmanın, Müslüman kesime yönelik haksızlık ve şiddete karşı önemli ölçüde denge oluşturacağı ve Türkler tarafından yapılan suçlamaları ezici şekilde çürüteceği doğrultusunda yeterli deliller var. Sadece, Rus işgalinin, Ermeni sorununu halledilemez bir duruma sokan 1915 katliamlarından sonra gerçekleştiğini göstermek gerekecek.

Ne ölçüde olursa olsun bu propaganda çalışmasının yapılması zaruridir. Eğer ihmal edilirse Türkler, "Ermenistan"a ve Barış Konferansı'na ilişkin ileri sürmeye niyetlendikleri bir iddiaya sahip olacaklar.

Eğer Hıristiyan halka -Ermenilere- aktif destekte bulunduğumuz ve bunların da bölgedeki savunmasız Müslüman ahaliye karşı işlediği zulümleri gösterme noktasında onlara fırsat sağlarsak, bu durum tüm dünyadaki Müslüman kamuoyunu Büyük Britanya'ya karşı çevirmeyi amaçlayan ve halihazırda önemli ölçüde başarı sağlamış olan Türk-Alman girişimine yardım edecek niteliktedir.

Hatta Türkler, Hicaz'ın bağımsızlığını ilan etmesinden beri gölgede kalmış olan itibarlarını (İslam'ın savunucuları) yeniden inşa etmek için iddia edilen bu durumu kullanabilirler.

Arnold J. Toynbee, 18.2.18."

A. Toynbee'nin bölgedeki gelişmelere ilişkin değerlendirmeleri, 19 Şubat 1918'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiş ve Toynbee tarafından ortaya koyulan tavsiyelerin dikkate alınması istenmişti:

"Enformasyon Bölümü İstihbarat Şubesi'nden İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, 19.2.18⁴⁶

Ermeniler tarafından Türklere yapıldığı iddia edilen katliamlar hakkında Mr. Toynbee tarafından hazırlanan ilişikteki rapora atfen Toynbee'nin konuya ilişkin

aşağıdaki tavsiyelerinin dikkate alınmasını öneriyorum.

1- Dışişleri Bakanlığı tarafından iddiaların doğruluğuna yönelik bir araştırma komisyonu oluşturulmalı ve eğer bu durum gerçekleşse (Ermeniler tarafından yapılan katliamlar) onları durduracak adımlar atılmalı.

2- Daha sonraki Türk yalanları ve Ermeni karşıtı faaliyetlerine karşı mücadele etmeye yönelik olarak İstihbarat Servisi tarafından mukabil propaganda faaliyetleri başlatılmalı.

E.G"

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na iletilen raporun satır aralarında şu noktalar ön plana çıkmaktaydı. Öncelikle, Türklerin Doğu Anadolu'ya yönelik bir uzlaşma formülüne yanaşıp bu bölgeden vazgeçme gibi bir niyetleri söz konusu değildi. 4 Şubat 1918 tarihli olmak üzere Alman ve Avusturya basınına yansıyan İstanbul kaynaklı yarı resmi bir belgenin içeriğini masaya yatıran A. Toynbee, Müttefik politikalarına zarar verecek şekilde Kafkasya'daki Rus birliklerinin erimesiyle birlikte onların yerlerini dolduran Ermeni çeteleri tarafından işlenen katliamlardan bahseden bu bildiri hakkında bazı değerlendirmeler yapma ihtiyacı hissetmişti. Buna göre, adı geçen bildiri de Ermenilerin bölgedeki Müslümanlara yönelik katliamları hakkında Kafkas Cephesi Rus Başkomutanlığı'na protestolarda bulunulmasına rağmen bu katliamların önünün alınmadığı şeklindeki beyanlar Türk propagandasının bir yansımasıydı. Toynbee'ye göre, 1915'te Ermenilere yapılan katliamların izlerini silmeye çalışan Türkler, büyük ihtimalle Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı icra edilen katliam haberlerini uyduruyordular ve bunun sebebi de Kafkas Cephesi'ndeki mütarekeyi bozarak (Erzincan Mütarekesi) Doğu Anadolu'yu tekrar ele geçirmek için Türklerin bir bahane oluşturma çabalarıydı. İstanbul kaynaklı bu bildiri hakkında İngiliz Dışişleri ve Askeri İstihbarat Servisi'nin dikkatlerini çeken Toynbee, durumun ciddiyeti üzerine Türk iddialarının kesinlikle yanıtlanması ve bunların gerçeğe aykırı olduğunun işlenmesini istiyordu. Yine de adı geçen raporunda Kafkasya'daki İngiliz yetkililerine Türk iddiaları hakkında araştırma başlatmaları doğrultusunda talimat verilmesini dile getirmekten kendini alıkoyamayan Toynbee, Türk iddialarının doğru olması durumunda da izlenmesi gereken politikaları raporunun son bölümünde özetlemiş, bir bakıma eğer doğruysa, Ermeniler tarafından işlenen cinayetlere bir gerekçe arayışı içine girmişti. Buna göre; Bölgede değişen şartlar altında Ermenilerin Müslümanlara karşı agresif bir tutup sergilemiş olabileceklerini, bunun da doğal karşılanması gerektiğini ve bu durumun insan tabiatının bir parçası olarak kabullenilmesini ifade eden Toynbee'nin adı geçen koşullar altındaki önerileri de bir o kadar ilginçti. Onlara verilen İngiliz desteğinden dolayı Ermeniler tarafından işlenen katliamların sadece Ermenilere fatura edilmeyeceğinin farkında olan İngiliz centilmeni, dünyadaki tüm Müslüman kamuoyunun İngiltere aleyhine dönmesini engellemek için izlenmesi gereken yol haritasını da belirlemiştir. 1915'te Türkler tarafından Ermenilere yapılan katliamları! ön plana çıkaracak propaganda çalışmaları ile Türk propagandası

dengelenecekti.⁴⁷ Aksi takdirde savaştan sonra Ermeniler tarafından Müslüman ahaliye yönelik işlenen katliamlar, ellerini güçlendirmek için Türkler tarafından kullanılabilir, Müslüman dünyasının desteğini de arkalarına alan Türkler, İngiliz İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'daki nüfuzunu sarsabilirdi. Durumun ciddiyetini kavrayan İngiliz İstihbaratı, 19 Şubat tarihli yazısıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Toynbee'nin tavsiye ve uyarılarını ciddiye alması gerektiğinin altını çizmişti. Bununla beraber, 21 Şubat'ta, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda (R.) rumuzlu bir yetkilinin kaleme aldığı raporda şu ifadeler geçecekti: *"Korkarım ki; Ermenilerin bir katliam başlattıklarına dair hiçbir şüphe yok."*⁴⁸

İngiliz İstihbarat Servisi'nin bölgedeki gelişmelere ilişkin kaygıları ve Ermeniler tarafından Müslümanlara yönelik işlenen katliamların boyut ve doğruluğu adı geçen raporun kaleme alınmasından yaklaşık bir ay sonra yine *İngiliz Enformasyon Bölümü İstihbarat Şubesi*'nin 12 ve 20 Mart 1918 tarihli iki raporuyla sabitlenmişti. Rus ordusunun dağılmasından sonra Doğu Anadolu'daki gelişmelere ilişkin detayları gözler önüne seren raporlar bölgede Ermeni çetelerince işlenen katliamları teyit ederken, İngiliz Dışişleri'ne gönderilmek üzere şu şekilde kaleme alınmışlardı:

***"Enformasyon Bölümü İstihbarat Şubesi, ETW/003, Gizli
Türkiye ve Diğer Müslüman Ülkeler Hakkında Haftalık Rapor
(12 Mart 1918)"***⁴⁹

Müslümanlara Yönelik Ermeni Katliamları

Türk ordusunun "Ermeni Cephesi"ndeki ilerleyişi ağır bir şekilde devam ediyor. İlerleme, görünüşte küçük ve düzenli askeri birlik grupları ile Kürt çetelerince icra edilmekte. Erzurum ve Van'ın işgali henüz bildirilmemekle beraber, bu durumun yakında vaki olacağı aşikâr. Ermeniler, düzenli bir ordu oluşturmakta başarısız oldular ve dağılan Rus birliklerinin teçhizatlarıyla silahlananlar, Türkleri durduracak yeterlilikte olmayan, fakat maalesef, geri çekildikleri bölgelerin Müslüman nüfusuna karşı katliam işleyecek kadar hazır hale gelen, düzensiz çeteler haline dönüştüler.

Türk Hükümeti tarafından şubat ayının başlarından itibaren rapor edilen bu katliamlar, şu anda Kafkasya'daki İngiliz askeri temsilcileri tarafından da teyit ediliyor. 21.2.18, Tiflis tarihli Savaş Bakanlığı telgrafında, 800'den fazla Müslümanın Erzincan'da Ermeniler tarafından katledildiği bildiriliyor.

Tiflis'te veya işgal bölgesinde bulunan Ermeni resmi yetkililerinin herhangi bir şekilde bu katliamlardan sorumlu olduklarına dair ortada hiçbir kanıt yok ve bu durumda, tahrik ve derece bakımından Ermeniler tarafından yapılan katliamlar, 1915'teki Türk katliamları ile karşılaştırılmaz. Aynı zamanda Türkler, şu anda ilerlemelerine devamla sağ kalan Ermeni ahaliyi yok etme ve Transkafkasya ile "Ermenistan"daki tüm Müslüman unsurlara yönelik "kalıcı bir politik garanti" talebi noktasında müthiş bir bahaneye sahipler."

***"Enformasyon Bölümü İstihbarat Şubesi, ETW/004, Gizli
Türkiye ve Diğer Müslüman Ülkeler Hakkında Haftalık Rapor (Kısmen)
(20 Mart 1918)"***⁵⁰

1- Türklerin "Ermeni Cephesi"ndeki İlerlemeleri

Ermeni güçlerince "bir dereceye kadar ortaya konulan ciddi bir direnişten sonra" Erzurum'un 12 Mart'ta tekrar ele geçirildiği İstanbul tarafından resmen açıklandı. Herhangi bir esirin olmadığı, fakat önemli ölçüde askeri ganimet ele geçirildiği iddia edildi.

13 Mart'ta, Petrograd basınında Türklerin Batum bölgesini de işgal ettiklerine dair söylentiler yer aldı. Eğer bu doğruysa, Türk cephesi tamamen doğuya doğru yöneliyor ve sahil bölgesindeki ilerleme iç kesimlere nazaran daha hızlı gerçekleşmiş olmalı. Bölgenin coğrafyası bu durumu muhtemel kılıyor. 1914'teki Türk taarruzunda da asıl kuvvetler Sarıkamış'ta durdurulduğunda Türklerin sol kanadı Ardahan'a ulaşmıştı...

2- Türkiye ve "Ermenistan"

13 Mart'ta, bir Alman telsiz mesajı, Berlin'deki Türk Büyükelçisi Hakkı Paşa ile Kars, Batum ve Ardahan hakkında yapılan bir mülakattan bazı bölümleri yayınladı. Hakkı, Ermenilerin önemli meziyetlerine yönelik hayranlığını açıklarken, esef verici olarak 1878'den, yani Rusya'nın onları yoldan çıkartmasından beri Ermenilerin Türkiye'ye nasıl davrandıklarını hatırlattı ve "Ermenilerin anavatanla mücadele etmeye son vermeleri halinde tekrar kardeş gibi değerlendirileceklerini" ifade etti...⁵¹

Transkafkasya işgale açık bir hale geldiği için Türkler, Ermeni ırkının Rusya kısmını (Rusya Ermenilerini) yok ederek 1915 işini tamamlama şansına sahipler ve şüphesiz bu durum kararlaştırıldı. Ermeni birliklerinin direnişi ve talihsiz bir şekilde Erzincan'da yaptıkları katliamlar, (Türlklere) bahane verecek."

Görüldüğü üzere adı geçen iki İngiliz istihbarat raporunda da Ruslar tarafından terk edilen Doğu Cephesi'nden "Ermeni Cephesi" olarak bahsediliyordu. Savaşın başından itibaren 150.000 kişilik ordu ile Doğu'da Mütteliklerle işbirliği yapan Ermeni çete ve gönüllüleri, savaşın sonlarına doğru Rus birliklerinin saf dışı kalmasıyla cephenin hakimi haline gelmişler ve istihbarat raporlarında da kaydedildiği üzere dağılan Rus ordusunun teçhizatlarıyla donanarak bölgeyi Türk ordusuna karşı koruma görevi üstlenmişlerdi. İngiliz istihbaratının bu kaydı son derece doğru olmakla birlikte bazı gerçekler göz ardı edilerek kaleme alınmıştı. Öncelikle, Rus ordusunun artık doğuda savaşacak gücünün kalmadığı aşikâr olunca 1917'nin ortalarından itibaren Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni çetelerine İngiliz Hükümeti tarafından da önemli ölçüde destek verildiğinden⁵² bahsedilmemiş, böylece İngiliz Hükümeti'nin adı geçen Ermeni katliamlarına ilişkin sorumluluğu göz ardı edilmişti. Türk ordusunun daha önce kaybettiği Doğu Anadolu'daki şehirlerini tekrar ele geçirme olasılığı üzerinde duran İngiliz istihbaratı, bu noktada bölgedeki durumu açık ifadelerle gözler önüne sermişti. Buna göre, Türk ordusunu durduracak kapasitede olmayan düzensiz Ermeni çeteleri, geri çekildikleri bölgelerdeki Müslüman ahaliye yönelik bir katliam hareketi başlatmışlardı. Öyle ki; daha önce Türk Hükümeti tarafından Ermenilerin yaptıkları bu katliamlarla ilgili ısrarlı bir şekilde dile getirilen

raporlar artık Kafkasya'daki İngiliz askeri temsilcileri tarafından da doğrulanır hale gelmişti. Özellikle, Erzincan'daki katliam⁵³ Ermenilerin bu doğrultudaki hareketlerini gözler önüne seren en belirgin ifadelerle kaleme alınmış, sadece bu bölgede 800'ü aşkın Müslümanın ortadan kaldırıldığı kaydedilmişti.

Tüm bu kayıtlara rağmen İngiliz istihbaratı adı geçen Müslüman trajedisini ve bu trajedinin İngiliz Hükümetine dönük sorumluluk tarafını ilginç ifadelerle yadsımaya gayret etmişti. İngiliz Hükümeti'nin işbirliği halinde olduğu Ermeni resmi yetkililerinin adı geçen Müslüman katliamlarından sorumlu olduklarını gösterecek hiçbir kanıtın olmadığını dile getiren İngiliz istihbaratı, Toynbee'nin daha önceki düşüncelerinin izlerini yansıtır bir şekilde 1918'de Ermeniler tarafından işlenen katliam hareketlerinin, 1915 "Ermeni katliamlarıyla" karşılaştırılmayacağını belirtiyor ve Ermenilerin caniyane hareketlerini meşrulaştırmaya çalışıyordu. Olayları yine İngiliz savaş stratejilerine yardım edecek bir şekilde dizayn etmeye çalışan istihbarat servisi, her zaman olduğu gibi olayları ters yüz ederek bölgede canları tehlikede olan unsurlar bağlamında tekrar Ermenileri ortaya çıkarmaya çalışmıştı.⁵⁴ Türk ordusunun hareketine devamlı, "bölgede sağ kalan Ermenileri yok etme noktasında Ermeniler tarafından işlenen bu katliamları bir bahane olarak kullanacağı" argümanı İngiliz istihbarat ve propaganda çalışmalarının temel taşını oluşturuyordu.

20 Mart tarihli İngiliz istihbarat raporu da, "Ermeni Cephesi" olarak adlandırılan cephede, Ermeniler tarafından ortaya koyulan ciddi bir direnişten sonra Erzurum'un 12 Mart'ta Türkler tarafından ele geçirildiğini kaydederek, karşı propaganda çalışmasının izleriyle donatılmıştı.⁵⁵ Türk ordusunun Kafkasya'ya doğru ilerlemesi endişe verici olarak değerlendirilmiş, Transkafkasya işgale açık bir hale geldiği için Türk ordusunun 1915'te yarım bıraktığı işe devamlı "Rusya Ermenileri"ni de yok edeceği iddiası ortaya atılmıştı. Ermeni birliklerinin direnişleri ve "talihsiz bir şekilde" yapmış oldukları katliamların Türklerle bahane vereceği iddiasının yinelenmesi bu istihbarat raporu da İngiliz propaganda çalışmaları için kullanılacak veriler ortaya koyuyordu.

Bölgedeki Müslüman trajedisi tüm çıplaklığıyla ortaya çıkmışken ve binlerce savunmasız ve masum insan siyasi bir projenin hayata geçirilmesi için imha edilmeye devam edilirken, bu trajedinin üstünü örtmek ve gerçekleri çarpıtmak şeklinde temeli A. Toynbee tarafından atılan propaganda çalışmaları meyvesini vermeye başlayacaktı. Tüm bu karşı propaganda faaliyetlerinin hızlandığı dönemde İngiliz Dışişleri'nden ABD Büyükelçiliği'ne gönderilen bir telgraf ise İngiliz istihbarat servisi tarafından hazırlanan ve Ermeniler tarafından yapılan katliamlara yer verilen rapordaki bilgilerin yanlışlığını iddia ederek propaganda faaliyetlerinin ABD kamuoyuna yönelik ayağını güçlendirmeye çalışır bir tarzda şu şekilde kaleme alındı:

**"İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan (Arthur James Balfour) ABD
Büyükelçisi'ne, 2 Nisan 1918⁵⁶**

Ekselansları:

Ekselanslarının dikkatini, Enformasyon Bölümü İstihbarat Servisi tarafından hazırlanıp size de iletilmiş olan 20 Mart tarihli "Türkiye ve Diğer Müslüman Ülkelere Yönelik Haftalık Rapor"a çekmek istiyorum.

Bu raporun ikinci sayfasında Ermeni birlikleri tarafından Erzincan'daki Müslümanlara karşı yapılan katliamlara atıfta bulunulmuştur. Bu bağlamda, ekselanslarına şunu belirteceğim ki; her ne kadar Enformasyon Bölümü'nün raporunda bu katliamlardan kesin olarak bahsedilmişse de, aslında tüm olay sadece kulaktan duymalara dayanmakta olup, bu yüzden adı geçen rapora fazla dikkat edilmemesi gerekmektedir."

İngiliz Dışişleri Bakanlığı adı geçen yazısıyla bir yandan Ermeniler tarafından işlenen katliamların doğru olmadığını, bu bilgilerin kulaktan duyma şeyler olduğunu iddia ederken, yaklaşık iki ay sonra Bugos Nubar Paşa'ya iletilmek üzere Paris'e, Lord Derby'e gönderdiği bir başka telgrafla çelişki içine düşüyor, Ermeniler tarafından Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Müslümanlara yapılan katliamlar hakkında Bugos Nubar'ın dikkatlerinin çekilerek bu hareketlerin önüne geçilmesini istiyordu:

"İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan, Lord Derby'ye (Paris), 27 Temmuz 1918, No: 1540 (R)"⁵⁷

Lütfen aşağıdaki mesajı Bugos Nubar Paşa'ya iletiniz.

"Majesteleri Hükümeti, Türk ileri hareketiyle dışarı çıkartılmalarından önce Ermeni askerleri tarafından "Ermenistan"da ve Azerbaycan Türkleri'nin (Tartars) yok edildikleri (victim) Bakü'de işlenen katliamlarla ilgili kendisine ulaşan ısrarlı raporlar sebebiyle oldukça rahatsız oluyor. "Ermenistan"ın katlanmak zorunda kaldığı ıstırapları ve ciddi tahrikleri bütünüyle anlıyoruz ve abartı ile yanlış beyanları da hesaba katmaya hazırız. Ancak, katliamın sadece misillemeye yol açacağından ve Müttefik hükümetlerin "Ermenistan"a karşı duyduğu sempatiyi ve onların, (Müttefiklerin) önemli ölçüde baskıya maruz kalmış bir ülkeyi restorasyona yardım için ellerinden gelen her şeyi yapmaya hazır olma pozisyonlarını dünya çapında zayıflatacağından, (son derece ciddi bir şekilde) Ermeni birliklerinin bu gibi suçlamalara sebebiyet vermeyeceklerini umuyoruz. Bu yüzden Bugos Nubar Paşa, konu hakkında Bakü'deki yurttaşlarına bir men ve uyarı mesajı gönderirse, Majesteleri Hükümeti memnun olacak."

Adı geçen yazı incelendiğinde iki noktanın belirgin bir şekilde ortaya çıktığı fark ediliyordu. Öncelikle Rus ordusunun savaş dışı kalmasından sonra Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik yapmış oldukları katliamlar İngiliz Dışişleri tarafından da resmen doğrulanır hale gelmişti. Bugos Nubar'ın adı geçen yazı ile uyarılmasının sebebi ise Müslüman trajedisine son vermekten ziyade savaşın başından itibaren Ermenilere destek veren Majesteleri Hükümeti'nin işlenen katliamlar sebebiyle savaştan sonraki pozisyonu ile ilgiliydi. İngiliz yüksek menfaatlerini göz önünde bulunduran İngiliz Hükümeti, rahatsızlığını açık bir şekilde ifade etmişti.

Savaşın son yılı içerisinde önemli bir bölümü Kafkasya'ya çekilen ve yapılan antlaşmalarla Erivan merkezli bağımsız bir cumhuriyete sahip olan Ermeniler,

Mondros Mütarekesi ile savaşın son bulmasından ve Türk ordusunun bölgeyi tahliye etmeye başlamasından sonra da Kafkasya'daki Türk-Müslüman unsurların temizlenmesine yönelik siyasi projelerine kaldıkları yerden devam ettiler. İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nden 1918'in Kasım ayında Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen ve Ermeniler tarafından Kafkasya'da işlenen katliamları doğrulayan üç ayrı rapor (18, 28, 30 Kasım tarihli) şu şekilde kaleme alınmıştı:

“Askeri İstihbarat Servisi'nden, Dışişleri Bakanlığı'na, No: 814/13 (M.I.2), 18 Kasım 1918⁵⁸

Askeri İstihbarat Servisi, Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı yapılan katliam raporları ile ilgili olarak Mezopotamya İngiliz Orduları Başkomutanı'ndan alınan 16 Kasım tarihli ve X.3867 nolu telgrafi iletir. Tümgeneral W. Thwaites, General Marshall'ın bilgileri doğrulayacak bir fırsat elde etmesine kadar Lord Harding'in konu hakkında Bugos Nubar'a bir şey söylememesini öneriyor.”

“Askeri İstihbarat Servisi'nden, Dışişleri Bakanlığı'na, 28 Kasım 1918⁵⁹

Askeri istihbarat Servisi, Mezopotamya Orduları Başkomutanlığı'ndan alınan 26 Kasım tarihli aşağıdaki raporu iletir.

Türk geri çekilmesinden sonra avantajlı bir konuma geçen Antranik'in Türklere karşı bir katliam kampanyası başlattığı sürekli olarak rapor ediliyor. Antranik'e öncülük eden özel heyete, adı geçen raporların doğrulanması durumunda Müttefiklerin işlenen herhangi bir katliama yönelik şahsen Antranik'i sorumlu tutacaklarını iletmek üzere talimatlar veriliyor.

“Askeri İstihbarat Servisi'nden, Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Kasım 1918⁶⁰

27 Kasım'da Mezopotamya Orduları Başkomutanı, Antranik'in Şuşa'ya bir saldırı tertipleyeceğinin söylenildiğini ve General Thomson'un Antranik'i durdurmak için trenle Ahılkek'e subaylar gönderdiğini bildiriyor.”

Yazışmalardan anlaşıldığı üzere, İngiliz Askeri İstihbarat Servisi, Kafkasya'da Ermeniler tarafından Türklere yapılan katliamlarla ilgili Mezopotamya İngiliz Orduları Başkomutanlığı'ndan elde edilen raporları İngiliz Dışişleri ile paylaşmıştı. Buna göre, Ermeni çete reisi Antranik, Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Türk ordusunun Kafkasya'yı tahliyeyle başlamasıyla birlikte bölgedeki Türklere karşı bir katliam hareketi başlatmış⁶¹ ve Doğu Anadolu'da işlediği cinayetlerine Kafkasya'da devam eder hale gelmişti.⁶² Bu noktada, İngiliz istihbaratı, Kafkasya'da akıtılan Müslüman kanından doğrudan Antranik'in sorumlu tutulacağını ifade ederken aslında İngiliz Hükümeti'nin bu katliamlara ilişkin sorumluluğunu ört bas etmek niyetinde idi. Öyle ki; İngiliz Hükümeti'nin resmen desteklediği ve ilişki içerisinde olduğu Erivan yönetimiyle uyuşmayan ve arası bozuk olan⁶³ Antranik'in işlenen katliamlara yönelik sorumluluğunun altı çizilerek, bir bakıma Erivan Hükümeti'nin, dolayısıyla da İngiliz Hükümeti'nin adı geçen trajediye yönelik herhangi bir sorumluluk taşımadığı gösterilmeye çalışılıyordu. Oysa, 1917 ve 1918'de Antranik de İngiliz Hükümeti'nin Ermeni güçlerine

vermiş olduğu destekten önemli ölçüde istifade etmiş, bu noktada her hangi bir ayrıma tabi tutulmamış⁶⁴ ve hizmetlerine İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından önem verilmişti.⁶⁵ Hatta yine belgelerden takip edildiği kadarıyla, İngiliz İstihbarat Servisi, bir yandan Antranik'in işlediği katliam raporlarını Dışişleri'ne aktarırken diğer taraftan, Mezopotamya İngiliz Orduları Başkomutanlığı'nın Antranik'e silah ve cephane gönderme ihtimalini soran yazışmalarını da Dışişleri ile paylaşmaktaydı.⁶⁶ 21 Aralık 1918'de İngiliz Mezopotamya Orduları Başkomutanlığı'ndan, İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderilen yazıya bakılacak olursa, 1918'in sonlarında Antranik'e İngiliz Mezopotamya Orduları güçlerinden silah ve cephane gönderilememesinin tek sebebi kış şartları yüzünden ortaya çıkan nakliyat sorunlarıydı ve demiryolu kontrol altına alındıktan sonra bu silah ve cephaneler Batum'dan Antranik'e gönderilebilirdi.⁶⁷ Dolayısıyla İngiliz Hükümeti, Doğu Anadolu'daki Türk-Müslüman trajedisine yönelik sorumluluğunu, Kafkasya'daki politika ve uygulamalarıyla devam ettiriyordu. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizlerin Kafkasya'nın stratejik noktalarını işgal etmesi bu işgalin bölgede Ermenilere yönelik bir koruma ve destek sağlaması Ermenileri cesaretlendirmiş ve Ermeniler İngilizlerden almış oldukları destekle⁶⁸ Türk-Müslüman katliamına Kafkasya'da da devam eder hale gelmişlerdi. İngiliz Askeri İstihbaratı'nın Dışişleri'ne gönderdiği açıklamalar ise sadece bu sorumluluk ve desteğin üstünü örtmek için dizayn edilmiş bir yöntemdi.

1918'in son günlerinde Ermeni çeteleri tarafından Kafkasya'da işlenen katliamlar ve bu katliamların daha geniş boyutlara ulaşacağına ilişkin veriler açık bir şekilde kendini gösterir hale geldi. Bölge, İngiliz askeri işgaline girip Kafkasya'nın belli başlı noktalarında İngiliz denetimi sağlandıktan⁶⁹ sonra dahi bu katliamlar hız kesmeyecekti. Sonuçta, Türk makamlarınca⁷⁰ adı geçen trajediyi duyurmak üzere bölgedeki İngiliz askeri yetkililerine yazılan ısrarlı raporlarla feryatlar dile getirilmeye başlandı.⁷¹ Bu feryatlar bölgedeki İngiliz askeri makamlarınca İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne, oradan da Londra'ya Dışişleri Bakanlığı'na aktarılacaktı. 22 Aralık 1918'de Yüksek Komiser Richard Webb imzalı olmak üzere İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Londra'ya gönderilen bir telgrafın ekini, Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından kendisine aktarılan resmi bilgiler doğrultusunda hazırlanmış olan 8 Aralık 1918 tarihli bir rapor oluşturmuyordu. Adı geçen rapor, savaşın sonlarına doğru bölgedeki gelişmeleri en yalın ifadesiyle dile getirirken savaştan sonra Kafkasya'da Müslüman unsurların kaldıkları trajediyi detaylı bir şekilde ortaya koyuyor ve bu katliamı durdurmak noktasında Majesteleri Hükümeti'nden elini taşın altına sokması isteniyordu. Adı geçen rapor İstanbul kanalıyla Londra'ya şu şekilde aktarıldı:

"İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden, Dışişleri Bakanlığı'na (A. J. Balfour'a), No: 76, 22 Aralık 1918"

Batum'da bulunduğu esnada H.M.S. "Liverpool"un⁷³ komutanına "sözde" Ermeni Cumhuriyeti'nin elçisi (maslahatgüzarı) tarafından iletilen bir belgenin

kopyasını gönderiyorum.

Dikkat edilirse, Ermeniler, Osmanlı birlikleri tarafından yağmalanıp katledildiklerini ifade ederlerken, Türk Hükümeti, masum ve korumasız Müslüman ahaliden intikam alan Ermenilerin taşkınlıkları sebebiyle Azerbaycan'ı tahliye etmekten çekindiklerini belirtiyor. Öyle görünüyor ki, olayların gerçek boyutu İngiliz birliklerinin bölgeye ulaşmasından sonra anlaşılacak.

Ayrıca, bu bölgelerdeki Türklerin durumuna ilişkin Türk Dışişleri Bakanı'ndan alınan bir mektubun kopyasını da ilişikte gönderiyorum.

Richard Webb, Yüksek Komiser”

“Ermeniler Tarafından Kafkasya’da Yapılan Katliamlara İlişkin İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği’nden İngiliz Dışişleri’ne Gönderilen Mektup”⁷⁴ Çevirisi, 8 Aralık 1918

Türk Hükümeti’ne ulaşan resmi bilgiler, Ermenilerin iktidarda oldukları Kafkasya’nın bazı bölgelerindeki Müslümanların durumunu son derece koyu renklerle tarif ediyor. Gerçekliği şüphe götürmeyen bu bilgilere göre, Brest Litovsk Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Ermeni çeteleri tarafından yapılan katliamların önemli ölçüde tekrarlanacağından endişe ediliyor.

Adı geçen antlaşmanın (Brest-Litovsk) hükümleri doğrultusunda Rus ordusunun işgal altındaki vilayetleri ve Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını tahliye etmesi üzerine bölgede kalan Ermeni çeteleri, genel olarak kadın, yaşlı erkek ve çocuklardan oluşan savunmasız Müslüman ahaliye karşı katliam yapma fırsatını yakaladılar. Bu vilayetleri tekrar işgal etmekle suçlanan Osmanlı ordusu, korkunç bir şekilde parçalanmış olan sayısız Müslüman cesetlerini defnetmek gibi üzücü bir yükümlükle karşı karşıya kaldı.

Osmanlı birlikleri tarafından yukarıda adı geçen, (şu anda) sükunet ve asayişin hüküm sürdüğü vilayet ve bölgelerin yeniden ele geçirilmesinden beri, sivil ve askeri yetkililerin çabaları; farklı unsurlar arasında uzlaşma ve anlayış zemini oluşturmak amacıyla savaşın tahrip edici etkilerini mümkün olduğu kadar onarıp, kışkırtıcı suçlara yönelik duyguları sakinleştirmeye odaklandı. Bu ruhla hareket eden İmparatorluk Hükümeti, Ermeni göçmenlerin evlerine dönüşüne izin verdi, hatta bu dönüşleri kolaylaştırmak suretiyle onları belli başlı yoksulluklardan kurtardı ve önemli miktarda hububat tedarikiyle, Ermeni Hükümeti’ne yardım etmekte dahi tereddüt edilmedi.

Tüm bu uzlaşma ve barış çabalarına rağmen Ermeni çeteleri kendileri için belirledikleri, Kafkasya’daki Müslüman unsurların yok edilmesinden başka bir amaç taşımayan ve bastırılmaz nefretten ilham alan hareket tarzından ayrılmak istiyor gibi görünmüyorlar.

Nitekim, binlerce iyi silahlanmış Ermeniden oluşan Antranik çetesi Elizabetpol, Ordubat ve Erivan civarındaki Müslüman köylere saldırmaya devam ediyor. Gökçegöl ve Nahçıvan arasında bulunan birkaç Müslüman köyü tamamen soyulduktan sonra top ateşiyle imha edildi ve bu köylerin sakinleri göçe zorlandılar. Sayıları yaklaşık olarak 400’ü bulan Tigântepe (Tukan Tepe) ve Sâinkala (Saint Kale) köyleri sakinleri evlerinden çıkarıldılar ve bu insanlar

Nahçıvan civarında dolanıp duruyorlar.

20 ve 21 Kasım geceleri boyunca bir Ermeni çetesi, Şahtahtı'dan 2 kilometre uzaklıkta bulunan Çerakçı (Tchirakdi) adındaki Müslüman köyüne saldırdı ve iki Müslümanı öldürerek 737 koyunu alıp götürdü. Aynı ayın 20'sinde Nahçıvan'dan yaklaşık olarak 50 kilometre uzaklıktaki Zengezur'un batısındaki Cul (Djoul) Müslüman köyü komiteciler ve düzenli Ermeni birlikleri tarafından sarıldı ve Ermeni birlikleri ile köy sakinleri arasındaki ateş üç günden fazla sürdü. Biri, Cul'un (Djoul) batısına 16, öteki ise 21 kilometre uzaklıkta olan diğer iki Müslüman köyleri Kabaklı/Kabahlu (Kabaklou) ve Kurban'a (Kourban) da düzenli birlikler tarafından yardım edilen Ermeni çetelerince saldırıldı. Bu köylerin 300 sakini katledildi. Hayatta kalanlar eşya ve hayvanlarına el koyularak kovuldular. Nahçıvan'ın kuzey kesimindeki Zengezur ve Dereleyez'in arasında bulunan 13 Müslüman köyü Antranik ve Bapon Ermeni çeteleri tarafından saldırıya uğradı, katliamdan kurtulanlar Gence (Kendje) ve Nahçıvan'a kaçtılar. Zengezur çevresindeki Müslüman köyleri de üç kez Ermeniler tarafından saldırıya uğradı. 1000'in üzerinde Müslüman öldürüldü ve katliamdan sağ kurtulanlar bütün mal ve mülklerini terk ederek kırsal alanlara dağıldılar. Dereleyez bölgesinde Cul (Djoul) ve Gehzâra'nın (Kehzars) 30 kilometre kuzeybatısında bulunan "Golim" (Gomi) köyü ile 8 kilometre daha kuzeydeki Gök Abbas (Gheuk Abbas), Konaklı/Kutatlı (Konatli), Novulu (Novoli), Argana (Arghanader) ve Daylahlu (Daylobo) gibi Ermenilerce yapılan her çeşit kötülöklere maruz kalan köylerin sakinleri, Bapon çetesince top ve makineli tüfek ateşleri ile yapılan saldırı sonucunda evlerini terk etmek zorunda kaldılar. Köylüler arkalarında 400 ölü bıraktılar. Gökçe Göl'e (Ghedukdje Gheul) dökülen Ayrıca (Aindje) Deresi boyunca uzanan Müslüman köylerin ahalisi de evlerini terk etmek zorunda kaldılar. Oldukça yakın bir zamanda, Şahtahtı'nın (Chah-tahteine) 40 kilometre kuzeyinde bulunan Çiva (Tchiva) ve bunun 8 kilometre ötesindeki Konulca (Konouldja) Köyleri'ne saldırılarak, köylerin sakinleri göçe zorlandı. Tüm bu gerçekler, acil önlemlerin alınmaması durumunda bölge sakinlerinin kati bir şekilde imhaya mahkum olacaklarını gösteriyor. Tüm bu fenalıkların Kafkasya'nın ateşkes düzenlemeleri gereğince Osmanlı birlikleri tarafından tahliye edilecek olan bölgelerine yayıldığına şüphe yok. Diğer taraftan Ermeni Hükümeti, cezalandırılması gereken bu fiilleri engelleme yerine davranışlarıyla onları cesaretlendiriyor. Ermeni Hükümeti açık bir şekilde, tüm dünyayı saldırganların Müslümanlar olduğuna inandırmaya çalışan asılsız propagandalarla Ermeni çeteleri tarafından yapılan katliamların üstünü örtmeyi umuyor. Bu şartlar altında İmparatorluk Bakanlığı, katliamları engelleyip tahliye edilecek bölgelerde düzen ve asayiş sağlamanın tek yolunun; İngiliz subaylarının komutası altında Türk, Gürcü ve Ermenilerden oluşan karışık bir jandarma teşkilatının oluşturulması olduğunu düşünüyor. İmparatorluk Bakanlığı, Sayın İngiliz Yüksek Komiseri'nin her şeyden önce insani duygularla bu önerileri ciddi bir şekilde göz önünde bulunduracağı kanısındadır."

Türk Hükümeti, adı geçen rapordaki son cümleleriyle İngiliz Yüksek

Komiseri'nin konuya ilişkin duyarlılığını beklerken, Yüksek Komiser Richard Webb, bölgeden yükselen feryatları Londra'ya iletme üzere kaleme aldığı üst yazıya 19. Yüzyıl'dan beri Türkiye'ye yönelik sergilenen karşı propaganda kampanyasının izlerini de eklemiş, Türk Hükümeti'nin Ermeniler tarafından işlenen katliamlardan şikayet ettiğini belirtirken, Ermenilerin bunun tam tersini söylediklerini belirtmişti. 19. Yüzyıl'dan beri işlenen ve I. Dünya Savaşı yıllarında zirveye taşınan propaganda çalışmaları doğrultusunda bölgede hayatı tehlikede olan ve katledilen unsurların Ermeniler olduğuna ilişkin ön yargı Richard Webb tarafından da sergilenmiş, İngiliz Yüksek Komiseri, ifadelerini "*olayların gerçek boyutu İngiliz birliklerinin bölgeye ulaşmasından sonra anlaşılacak*" şeklindeki beyanıyla dengelemeye çalışmıştı.

Türk Hükümeti tarafından bölgedeki askeri makamlardan ulaşan bilgiler doğrultusunda kaleme alınan rapor ise tarihi süreçte bölgedeki gelişmeler ile örtüşür şekilde net ifadeler taşıyordu. Brest Litovsk Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'da Ermeni çetelerince işlenen katliamların Kafkasya'da tekrarlandığı ve bu katliamların daha da artmasından endişe edildiği dile getirilen raporda, Türk ordusunun Doğu Anadolu'da kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmesinden sonra korkunç trajedinin izleriyle karşılaştığı vurgulanmış ve ordunun Ermeni çetelerince işlenen katliamlara şahitlik ettiği belirtilmişti. Türk ordusu, Doğu Anadolu'da işgal altında bulunan topraklarını ele geçirdikten sonra, Ermeniler tarafından iddia edildiğinin aksine, uzlaşma ve barış zemini oluşturmaya çalışmış, bu doğrultuda Ermeni göçmenlerinin evlerine dönüşüne izin vererek bu dönüşleri kolaylaştıracak önlemler almış, hatta Batum Antlaşması⁷⁵ ile siyasi bir varlığa kavuşmasına izin verdiği Erivan merkezli Ermeni Cumhuriyeti'ne dahi yardımını esirgememişti. Adı geçen rapor, tüm bu çabalara rağmen Ermeni çetelerinin daha önce Doğu Anadolu'da işledikleri katliamlara⁷⁶ Kafkasya'da kaldıkları yerden devam ettiklerini vurguluyordu. Kafkasya'nın Mondros Mütarekesi gereğince Türk ordusu tarafından tahliye edilecek bölgelerinde Ermeni çete reisleri Antranik ve Bapon önderliğinde gerçekleştirilen katliam hareketlerinin⁷⁷ aldığı boyutu gözler önüne seren rapor, Ordubat, Erivan, Gökçeğöl, Nahçıvan, Dereleyez, Kamarlı, Kurbanlı, Şahtahtı ve Novo Selim civarındaki Müslüman nüfusun karşı karşıya kaldığı trajedi ve etnik temizlik faaliyetleri karşısında İngiliz Yüksek Komiseri'nin dikkatlerini çekmişti.

Türk Hükümeti, adı geçen raporu ile asılsız Ermeni propagandalarına ilişkin gerçekleri de İngiliz makamlarına iletme gereği hissetmişti. Ermeni Hükümeti'nin çeteleri cesaretlendirici tavrıyla, katliam yapanların Müslümanlar olduğuna ilişkin asılsız propagandalarla dünya kamuoyunu yanıltmaya çalışarak Ermeni vahşiliklerinin üstünü örtmeye çalıştığını dile getirilen rapor, son derece pratik bir çözüm önerisi ile son buluyordu. Buna göre, bölgedeki bu katliamın önüne geçilmesi için yapılması gereken iş son derece basitti; mütareke gereğince Türk ordusu tarafından Kafkasya'nın tahliye edilmesi kararlaştırılan bölgelerinde İngiliz subaylarının komutası altında Türk,

Gürcü ve Ermenilerden oluşan bir jandarma teşkilatı kurmak. Herhalde katliam yapan bir tarafın böyle bir öneriyle bölgedeki otoriteye başvurması akla uygun bir davranış olmasa gerekti. Bununla beraber, Türk Hükümeti'nin bu önerisi ciddiye alınmadı.

Kafkasya'daki kritik durum ve Ermeni çetelerince Müslüman ahaliye yönelik katliamlar ile ilgili raporlar⁷⁸ ısrarlı bir şekilde İngiliz makamlarına ulaştırılmaya devam edecekti. 1 Ocak 1919 tarihli olmak üzere Kars'tan, "Milli Şura Başkanı Emir" imzasıyla İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne ulaştırılan yazıda da daha önce Türk Hükümeti tarafından kayda alınan rapor doğrultusunda bölgedeki Müslüman unsurların feryatları dile getiriliyordu. Kars, Batum Ardahan, Iğdır, Kamarlı, Nahçıvan ve Kağızman ahali adına kaleme alınmış olan mektup, 10 Ocak 1919'da İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na şu şekilde gönderildi:

"İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden, Dışişleri Bakanlığı'na, No: 42, 10 Ocak 1919"⁷⁹

Kars, Batum Ardahan, Iğdır, Kamarlı, Nahçıvan ve Kağızman Ahali Adına Milli Şura Başkanı "EMİR" imzalı ve 1 Ocak 1919 tarihli Olmak Üzere Kars'tan Gönderilen Telgraf

Dünya Savaşı'nın son buluşunu insanlığın refahı ve kurtuluşun sembolü olarak hoş karşılayıp milletlerin korunması ve hakları için savaşmış olan Büyük Güçler'in bizleri de düşüneneği gerçeğiyle sevinmiştik. Ancak hayallerimiz gerçekleşmedi. Vahşi karakterleri yüzünden kendilerini insanlık ilkelerine adapte edemeyen Ermeniler, dört yıldan beri akıttıkları kanlarla tatmin olmayıp, Osmanlı ordusu tarafından tahliye edilmiş olan Aras çevresindeki mahallerde emsali görülmemiş katliamlara devam ediyorlar. Onlar sadece, bomba ve tüfek ateşleriyle Kaçarlı (Katcharli), Zengibasar (Zengui, Bassar) ve "Oulen" bölgesindeki Müslümanları öldürmekle kalmayıp aynı zamanda bu Müslümanların önemli bir kısmını canlı canlı yaktılar. Ermeniler, kaba kuvvetle genç ve güzel kızları kaçırıp Erivan'a götürdüler. Bu kızlardan bir kısmı mescitlerimiz (meadjids) içerisinde tecavüze uğradı. Gümrü'de bir Müslümanın evine giren Ermeniler, yedi kişilik aileyi paramparça ettiler. İnsanlığı oluşturan farklı milletlerden biri olan ve Müslüman ve Türk olmaktan başka hiçbir suçu bulunmayan bizler, adı geçen zulüm manzarası karşısında isyan etmeyecek bir vicdan hayal edemiyoruz. Sonuç olarak, medeni dünyanın insani duygularına hitap ederek şunları talep ediyoruz:

1- Irken ve dinen bağlı bulunduğumuz Osmanlı Hükümeti'nin koruması altına verilmek.

2- Çeşitli nedenlerden dolayı bu tercihin mümkün olmaması durumunda, Kafkasya'da Türklerin bulunduğu bölgelerde bağımsız ve özerk bir yönetimin kabul edilmesi.

Bu iki ihtimale bağlı bir düzenleme olmaması durumunda, Kafkasya'daki üç milyon Türk, milli varlık ve yaşamlarını güvence altına almak için tek bir kişi hayatta kalıncaya dek Ermenilere karşı kendilerini savunmak zorunda kalacak ve bu noktada akacak kanın sorumluluğu medeni dünyanın liderlerine ait

olacaktır.”

Londra'ya iletilen bu mektup da İngilizler üzerinde herhangi bir etki yapmayacaktı. Yine de demokratik hareket tarzını bir kenara bırakmayan bölgedeki Müslüman teşkilatlanmalar, ısrarlı bir şekilde İngiliz siyasetinin konuya el atması yönünde azimli bir tutum izlemişler ve savaşın sonunun acıları dindirmedini dile getirmişlerdi. Savaşın başından beri Müslüman kanı aktan Ermenilerin savaş bittikten sonra da Kafkasya'nın Osmanlı birlikleri tarafından tahliye edilen bölgelerinde katliamlara devam ettikleri, hatta Ermeni çetelerince işlenen bu cinayetlerin sadece katliam olmakla kalmayıp işkence, tecavüz ve hakaret boyutunda bölge Müslümanları için bir ıstırap ve çile ortamı oluşturduğu vurgulanıyordu.⁸⁰ Bu noktada Ermeni çetelerince savaş esnasında Doğu Anadolu'da işlenen katliamlarla, savaştan sonra Kafkasya'da işlenen katliamların ortak paydası kendini gösteriyor ve gözleri dönmüş Ermeni çetelerinin Müslüman ve Türk olmaktan başka hiçbir suçu bulunmayan ahaliye yönelik tutumları bir kez daha gözler önüne seriliyordu.⁸¹ Bölgedeki Müslümanlar, Kafkasya'da bıçağın kemiğe dayanmasının vermiş olduğu acı ile çare arayışları noktasında İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iki öneride bulunmuştu. İngiliz Hükümeti akan bu kanı durduramayacaksa, kendilerinin Osmanlı Hükümeti koruması altına verilmeleri veya Kafkasya'daki Türk bölgelerine yönelik bir özerkliğin tanınması bölgedeki trajediye son verecek alternatif öneriler şeklinde belirlenmiş, aksi takdirde Kafkasya'da sayıları üç milyonu bulan Türklerin kendilerini savunmak için her şeyi yapacakları dile getirilmişti. Medeni dünyanın insancıl duygularına hitap eden bölge Müslümanları, İngiliz Hükümeti'nin duyarsızlığı sonucunda akacak kanın sorumlusu olarak yine “*medeni dünyanın liderlerini*” göstermişlerdi. Bu noktada İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin yaptığı tek şey adı geçen mektubu Londra'ya iletmek oldu.

Kafkasya'daki Müslüman trajedisinin İngiliz makamlarına ulaştırılmaya çalışıldığı bir başka girişim, bölgedeki durum hakkında Fransızca hazırlanan bir raporun,⁸² Cenum-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin⁸³ iki temsilcisi tarafından İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'ne doğrudan elle teslim edilmesi oldu. Kafkasya'daki Müslüman unsurların Ermeni katliamına maruz kaldıklarına ilişkin detaylı bir şekilde hazırlanan rapor *Atbaşızade Asaf* ve *Halilbeyzade Ali Beylerce* İngiliz Yüksek Komiseri Richard Webb'e iletili. İngiliz Yüksek Komiseri'nin kendisine verilen bu raporu İngiliz Dışişleri'ne gönderirken kaleme aldığı üst yazıda kullandığı ifadeler ise bir durumu açıkça ortaya koyar nitelikteydi. Adı geçen üst yazıda yuvarlak ifadelerle İngiliz Hükümeti'nin bölgedeki sorunlarla ilgileneyeği kaydedilmiş, anlaşıldığı kadarıyla Cenum-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin temsilcileri baştan savılmıştı. Kafkasya'daki Müslüman trajedisi İstanbul, Erzurum⁸⁴ ve Londra'daki İngiliz temsilcilerinin işine gelmemeye devam ediyordu:

“İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden, Dışişleri Bakanlığı'na, No: 262/1289, 28 Şubat 1919⁸⁵

Efendim;

Güney-Batı Kafkasya Bağımsız Hükümeti'nin (Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti) Atbaşızade Asaf ve Halilbeyzade Ali Bey ismindeki iki temsilcisi geçenlerde Yüksek Komiserliğe uğrayıp ilişikteki mektubu sundular.

İhtiyatla yaklaşılan bu delegelere, mektuplarındaki temel isteğin Vilayet Yüksek Komiseri'nin yetkisi dışında olduğu, Majesteleri Hükümeti'nin Kafkasya'ya yönelik ilgisinin ve bu bölgede tatminkâr bir ortam oluşturma arzusunun uzun ve çetin bir savaş sonrasında Kafkasya'ya İngiliz birlikleri göndermesiyle kanıtlandığı ve Ermenilerin gerçekten daha önceleri Müslümanlar tarafından işlenmiş olan katliamların en kötü örneklerini sergiledikleri doğruysa, herhangi bir ırkın diğerini katletmesini önlemenin Yüksek Majesteleri Hükümeti tarafından üstlenilen uzlaştırma çabalarının bir parçasını oluşturacağı gibi genel beyanatların ötesinde pek fazla bir şey söylenmedi.

Adı geçen delegelerin Paris'e doğru yola çıkmak üzere izin başvurusuna yönelik olarak da, bölgeden (Kafkasya) ayrıldıkları esnada, Batum askeri işgal altına olmasına rağmen (büyük bir ihtimalle) Kafkasya'daki İngiliz askeri yetkililerinden herhangi bir itimatname getirmemiş oldukları ifade edilerek, gidış güzergahları Paris olduğu için bu delegelere serbestlik sorununun her halükârda Fransız yetkililerinin inisiyatifinde olduğu söylenildi.

Richard Webb, Yüksek Komiser"

İstanbul ve Londra merkezli İngiliz siyasetinin Kafkasya trajedisine karşı duyarsızlığı sürüp giderken, 29 Mart 1919 tarihli olmak üzere İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazı, savaş sonrası bölge gelişmelerini ve 1919'da da devam eden Müslüman trajedisini⁸⁶ net bir şekilde ortaya koyan diğer bir tarihi belge özelliği taşıyordu:

"İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nden, Dışişleri Bakanlığı'na, No:

B.1/2819. (M.I.2.), 29 Mart 1919⁸⁷

Askeri İstihbarat Başkanı, 22 Mart tarihli ve 42884/M.E/58 numaralı olmak üzere Kars, Ardahan vs. Müslüman sakinlerinden Ermenilerin kendilerine yönelik davranışlarıyla ilgili bir telgrafın ilişikte olduğu bir mektup aldı.

Tümgeneral W. Thwaites Ermeniler tarafından işlenen katliamlara yönelik olarak beliren Müslüman korkularının asılsız olmamakla beraber, Müslümanların Ermenileri bu ülke dışında tutma doğrultusundaki arzularından dolayı bunların abartılı olduğu kanısındadır. Bu bölgelerde yaşayan insanların çoğununu Müslümanların oluşturduğu gerçeği gibi, Türklerin (Türk ordusu) önünden geri çekilmeleri esnasında Ermeniler tarafından işlenen katliamlar da büyük ihtimalle doğrudur.

General Milne, Savaş Bakanlığı'nın 15 Şubat tarihli ve 75327 nolu telgrafıyla talimat verildiği üzere Kars'taki müfrezesini geri çekip çekmediği hususunda şu ana kadar Savaş Bakanlığı'nı bilgilendirmedi. General Milne eğer bunu yaptıysa, olaylar üzerinde daha fazla nüfuz kullanma durumu mümkün görünmemektedir.

Bu arada, Kars'taki hükümet hakkında bilgi vermesi doğrultusunda General Milne'ye bir telgraf gönderildi."

İngiliz Askeri İstihbarat Servisi, bu yazısıyla Kars, Ardahan ve civar bölgelerde yaşayan Müslüman unsurlar tarafından hazırlanan bir raporun içeriği hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirirken, Askeri İstihbarat Başkanı Tümgeneral W. Thawaites, bir noktaya açıklık getiriyor ve Ermeni katliamlarına yönelik ortaya çıkan Müslüman korkularının asılsız olmadığını altını çiziyordu. Bu noktada İngiliz Askeri İstihbarat Başkanı'nın bazı değerlendirmeleri ise savaş esnasında dizayn edilmiş olan İngiliz karşı propaganda faaliyetlerinin etkisiyle şekillenmiş görünüyordu. *"Müslümanların Ermenileri bu ülke dışında tutmaya çalışmaları"* sebebiyle *"endişe ve korkuların abartıldığını"* kaydeden W. Thawaites, daha sonraki ifadeleriyle çelişkiye düştüğünün farkında değildi. Öyle ki; bölgede bulunan Müslümanların korku ve endişeleri abartıdan uzak olup son derece gerçekçi idi ve Müslümanların asıl endişe ettikleri şey, azınlığı oluşturan bir grubun bölgedeki gerçekçi şartlarla uyuşmayan siyasi bir projeyi hayata geçirmek için Müttefik kalkanına güvenerek başlatmış oldukları katliam hareketlerini bir yöntem olarak kullanmaları idi. Aslında İngiliz İstihbarat Başkanı, bu durumla bağlantılı olarak yazısının sonraki bölümlerinde malum gerçeği net bir şekilde dile getirmiş, *"katliamlara sahne olup Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri bölgelerde yaşayan insanların çoğunu Müslümanların oluşturduğunu"* ve *"Ermeniler tarafından işlenen katliam hareketlerinin "büyük ihtimalle" doğru olduğunu"* itiraf etmişti.

Bütün bu gerçeklere ve bölgedeki trajediye rağmen ilerleyen aylarda İngiliz siyaseti kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirdiği politikalarla Kafkasya'da akan kanı daha da üst boyutlara taşıdı. Öncelikle İngiliz askeri denetimine alınan Kafkasya'daki stratejik bölgeler (Kars-Nahçıvan) daha sonra Ermeni yönetimine devredilecek, bölgedeki trajedi 1920'nin son aylarına kadar (Türk-Ermeni Savaşı ve Gümrü Antlaşması) sürüp gidecekti.

Ermeniler tarafından işlenen katliamlara tanıklık eden ve "Büyük Ermenistan" projesini tamamlayan bir halka olarak düşünülen Çukurova bölgesi de savaş esnası ve sonrasında Doğu Anadolu ve Kafkasya'da ortaya çıkan trajediden üzerine düşen payı aldı.⁸⁸ Bölgede 19. Yüzyıl'dan itibaren başlayan Ermeni isyan ve terör hareketleri, I. Dünya Savaşı'nın başlarında İngiliz desteği ile Ermeni çetelerince bölgeye yönelik işgal projeleri gündeme getirilmiş,⁸⁹ bölgedeki asıl trajedi ise Dünya Savaşı'ndan sonra bölgenin İngiliz ve daha sonra da Fransız birlikleri tarafından işgal edilmesiyle yaşanmıştı. Dünyanın ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden Çukurova'ya göç ettirilen Ermeniler,⁹⁰ bölgedeki Türk-Müslüman unsurları temizlemek için bu işgale çete ve birlikleri ile destek vererek⁹¹ bölgede bir katliam hareketi başlatmışlarsa da⁹² Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki trajediye yönelik medeni dünya siyasetinin duyarsızlığı bu bölge için de geçerli olmuştu.

Kafkasya'daki Müslüman unsurlar gibi Çukurova'nın Müslüman unsurları da zaman zaman bölgede Ermeniler tarafından işlenen kötü davranış ve katliamlar konusunda raporlar hazırlayarak bunları İngiliz yetkililerinin dikkatine

sunmuşlardı. Bu raporlardan birisi, Fransızca olarak kaleme alınıp, 12 Mart 1919'da Urfa'dan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletilmek üzere Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir mektup olup, adı geçen mektup 20 Mart 1919'da Hariciye Nezareti'nden İngiliz Yüksek Komiserliği'ne, 27 Mart 1919'da da İngiliz Yüksek Komiseri Richard Webb tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmişti:⁹³

"İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, No: 401/1159, 27 Mart 1919,

Efendim; 20 Mart 1919 tarihli ve 14545 numaralı olmak üzere Ermeniler tarafından Tarsus bölgesinde Türklere karşı sergilenen taciz/sataşma iddiaları konusunda Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan alınan bir mektubun kopyası ile yine Urfa, 12 Mart tarihli olup Türk Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla evrakın mahiyetini anlatan bir yazı olmaksızın iletilen ve Urfa bölgesi Türk ve Kürt sakinlerinin Türkiye'den ayrılmaya maruz bırakıldıklarını bildirip, İngiliz subaylarınca yerel çetelere verilen yardımdan şikayet eden bir diğer mektubun kopyasını bilgilerinize sunuyorum. Kopyalar, Mısır'daki İngiliz Orduları Başkomutanı'na gönderildi. Richard Webb.

"Türk Dışişleri Bakanlığı'na (Hariciye Nezareti'ne): 700 yıldan beri yoksun olmak istemediğimiz sevgi ve adalet duygusuyla bağlı olduğumuz ve bir parçası olmaktan gurur duyduğumuz Osmanlıcılığa karşı olan bağlılık duygumuzu bizlere kaybettirmek isteyen dedikoduları yayanların varlığından kuşku duymuyoruz. Bizleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparmak isteyen bu kişiler planlarında tamamen hayal kırıklığına uğrayacaklardır. Karanlıkta gizlice bu planları hazırlayan kişilerin zulüm ve hareketlerine rağmen, Urfa ve çevresinde yaşayan biz Türk ve Kürt şefleri sarsılmazlık ve dinginliğimizi koruduk. Bununla birlikte, eşkıyalık suçundan aranan ve İngiliz subaylarıyla sıkı ve sürekli ilişkileri olan Bedros Servişi (Boutros Servitchli) adlı kişi kendisiyle işbirliği yapan bazı kişiler sayesinde bazı saldırılarda, hatta cinayetlerde bulundu. Bu da halk nezdinde sıkıntılara yol açtı. Bu durumları derin bir nefretle kınıyoruz ve 150.000 kişilik bir topluluk olarak tüm samimiyet ve içtenliğimizle Osmanlı kalacağımızı ve hiçbir etki karşısında geri adım atmayacağımızı bildiririz. Urfa, 12 Mart 1335"

Sonuç

I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında Doğu Anadolu, Kafkasya ve Çukurova bölgelerinde yaşanan Türklerin kitlesel olarak imha edilmesine ilişkin trajedi İngiliz resmi belgeleriyle de tarihi kayıtlara geçmesine rağmen İngiliz siyasetinin vurdumduymazlığından cesaret ve çoğu zaman da destek alan Ermeniler, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde de Kafkasya'yı, Doğu Anadolu'nun sınır bölgelerini ayrıca Çukurova bölgesini Türkler açısından cehenneme çevirdiler. Bölgede yaşayan Türkler, sistematik bir şekilde tasarlanan etnik temizlik hareketiyle karşı karşıya kaldı. Bu noktada I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya ilişkin İngiliz politikaları ile yine savaştan sonra İngilizlerin bölgeye ilişkin uygulamalarından

en çok etkilenen unsurlar bölgedeki Türk-Müslümanlar unsurları oldu.

I. Dünya Savaşı'nın başından itibaren İngilizlerle olan birlikliklerini savaş esnası ve sonrasında Kafkasya'dan Akdeniz'e uzanan "Büyük Ermenistan" inşası beklentisine dönüştüren Ermeniler, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Çukurova güzergâhında Türklere yönelik emsali görülmemiş bir katliam hareketine giriştiler. İngiliz Hükümeti ise bu katliamlara göz yumdu ve bu tavırla adı geçen katliamlara ilişkin önemli bir sorumluluğun altına girdi. Bununla beraber, Londra başta olmak üzere dönem itibarıyla İstanbul, Erzurum ve Kafkasya'nın stratejik bölgelerinde bulunan İngiliz yetkilileri, İngiliz Hükümeti'nin ve dolayısıyla da İngiliz yüksek menfaatlerinin işine yaramayan bu Müslüman trajedisini görmezden gelerek üstünü örtmeye çalıştılar. I. Dünya Savaşı esnasında İngiliz askeri politikalarını başarıya ulaştırmak için çizilen "Katil Türk" imajı ve savaştan sonra bu imaj üzerine bina edilen Türkiye'ye yönelik taksim ve parçalama planları, Türklerin adı geçen bölgelerde karşı karşıya kaldıkları trajedi ve İngiliz siyasetinin bu trajediye yönelik sorumluluğu gerçeği ile uyuşmuyordu.

Sonuçta dönem itibarıyla İngiliz politikalarına hizmet etmekten uzak bir tarzda ortaya çıkan bu durum, 21. Yüzyıl'da hâlâ Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gün yüzüne çıkarılmaya devam eden ve yaşanan zulmün anıt taşlarını oluşturan toplu mezarlar, yaşanan bu trajediyi medeni dünyaya haykırmaya devam eden abideler haline geldi.

Kaynakça

- Rustem Bey, Ahmed; La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne, Imprimerie Staempfli&cie, Berne, 1918.
- Özer, Fuat, "Osmanlı Devleti'ne Yönelik Ermeni Terörünün Kaynakları ve Gayesi", Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri, (24-26 Nisan 1985), Sivas, Emek Matbaası, Sivas, 1986, s.61-67.
- Nalbandian, Ziazan Louise, The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties, Phd, Stanford University, 1958, USA.
- McCarthy, Justin; MCarthy, Carolyn, Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question, Washington, 1989.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra), Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.
- McCarthy, Justin, The First Shot, An Approach to the Armenian Question, İzmir, 2003.
- Sonyel, Salahi R., The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy, Published by K. Rustem&Brother, London, 1987.
- Karakoç, Ercan, Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terör Örgütü, (Hınçak-Taşnak'tan Asala ve Jçag-Ara'ya, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Karabekir, Kâzım, 1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.

-
- Kılıç, Selami, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.
- Şimşir, Bilâl N., Şehit Diplomatlarımız, (1973-1994) I. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000.
- Sonyel, Salahi R., The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, 2000.
- Sonyel, Salahi R., Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations, Ankara, 2000.
- Somakian, Manough Joseph, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920, New York, 1995.
- Karabekir, Kâzım, Ermeni Dosyası, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- Çelebyan, Antranik, Antranik Paşa, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul, 2003.
- Selvi, Haluk, I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004.
- İlter, Erdal, Ermeni Kilisesi ve Terör, Sistem Ofset, Ankara, 1999.
- İlter, Erdal, Armenian and Russian Oppressions, (1914-1916), (Testimonies of Witnesses), Sistem Ofset, Ankara, 1999.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, (1908-1918), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- Hovannisian, Richard G., Armenia on the Road to Independence, 1918, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.
- Süslü, Azmi, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity, Sistem Ofset, Ankara, 1999.
- Öke, Mim Kemal, Ermeni Sorunu, 1914-1923, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Aslan, Betül, Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920), (Hatıralar, Belgeler, Kazılar), Atatürk Üniversitesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 2004.
- Şahin, Enis, Türk-Ermeni İlişkileri, Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri, 1918, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- McCarthy, Justin, Ölüm ve Sürgün, Ankara, 1998.
- Yerasimos, Stefanos, I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu, Ankara, 2002.
- Rüstemhanlı, Tenzile, Ermeni Mezalimi, Türk-Müslüman Soykırımı, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009.
- Türközü, Halil Kemal, Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents, Institute for the Study of Turkish Culture, Ankara, 1986.
- Kılıç, Selami, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.
- Demirel, Muammer, Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.
- Yavuz, Nurcan, İşgal ve Mezalimde Erzurum, Erzurum Belediyesi Yayınları, Ankara, 1995.
- Altınay, Ahmet Refik, Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtâl, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.
- Karabekir, Kâzım, 1917-20 Arasında Erzurum'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.
- Toynbee, Arnold Joseph, Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi, Türkçesi: Dr. Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

- Başak, Tolga, İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Ural, Gültekin, Ermeni Dosyası, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
- Şahin, Enis, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları, (1917-1918), Doktora Tezi, Erzurum, 1996.
- Atnur, İbrahim Ethem, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, (1918-1921), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- DAYI, Esin S., Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997.
- Gökdemir, Ahmet Ender, Cenûb-î Garbî Kafkas Hükûmeti, Yüksek Öğretim Kurulu Basımevi, Ankara, 1998.
- Hovanissian, Richard G., The Republic of Armenia, Volume: II, From Versailles to London, 1919-1920, University of California Press, Berkley, Los Angels, London, 1982.
- The Armenian Question Before The Peace Conference, "A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919", The Armenian Review, Vol: XXVII, No: 3-107, (Autumun 1974)), s. 227-259.

Yayımlanmış Kaynaklar

- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi I, 1906-1918, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 23, Ankara, 1995.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi II, 1919, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 24, Ankara, 1995.
- Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Tercüme: Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, II, (1914-1919);(1919-1921), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 49-50, Ankara, 2001.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 14, Ankara, 1995.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, (1918-1919), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:61, Ankara 2002.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri, III, (1907-1921), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 80 Ankara, 2006.
- The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, Published by The National Congress of Turkey, Constantinople, 1919.
- The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoutiun) has nothing to do any more, The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic, Translated from the original by Matthew A. Callender, Edited by John Roy Carlson, Published by the Armenian Information Service, New York, 1955.
- The Treatment of Armenians in Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd. 8325, HM Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.*

*Arşivler**The National Archives of United Kingdom, Public Record Office (PRO. FO)**G. K. Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)**T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)**Gazeteler**The Times (İngiltere)**The New York Times (Amerika Birleşik Devletleri)*

- 1 Fuat Özer, "Osmanlı Devleti'ne Yönelik Ermeni Terörünün Kaynakları ve Gayesi", Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri, (24-26 Nisan 1985), Sivas, Emek Matbaası, Sivas, 1986, s.61.
- 2 Rusya'nın Van ve daha sonra da Erzurum Başkonsolosluğu'nu yapan General Mayewski'nin Ermeni komitelerinin faaliyetlerine ilişkin ifadeleri için bkz. Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Tercüme: Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986, s.22-60. Ermeni terör komiteleri "Armenekan", "Hıncak" ve "Taşnaksutyun"un 1860-1896 yılları arasındaki faaliyetleri için ayrıca bkz. Ziazan Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties*, Phd, Stanford University, 1958, USA, s.106-212, 248-295; Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, *Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question*, Washington, 1989, s.34-37; Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra), Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003; Justin McCarthy, *The First Shot, An Approach to the Armenian Question*, İzmir, 2003, s.9-13; Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terör Örgütü, (Hıncak-Taşnak'tan Asala ve Jcag-Ara'ya, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.53-135.*
- 3 Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, II, (1914-1919);(1919-1921), Ankara, 2001; *The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View*, Published by The National Congress of Turkey, Constantinople, 1919, s.23-24; Kâzım Karabekir, *1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi*, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.
- 4 I. Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme taşınan ve Paris Barış Konferansı'na bir memorandum ile sunulan siyasi proje; "Erzurum merkezli olmak üzere, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesini içine alacak şekilde Karadeniz'den Akdeniz'e kadar ulaşan" Büyük Ermenistan inşası projesi idi. (The Armenian Question Before The Peace Conference, "A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919", The Armenian Review, Vol: XXVII, No: 3-107, (Autumun 1974)), s. 227-259.)
- 5 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 23, Ankara, 1995, s.20; Bilâl N. Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız, (1973-1994)*, I. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000, s.30.
- 6 Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, 2000, s.95-107,109-112,172.
- 7 BOA.HR.SYS.HU, kr. 110, dos.12-1, nr.2'den naklen Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918, Belge No: 2, s.50-52; BOA.

- HR. SYS. 2878/1, Belge No: 2'den naklen Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I, (1914-1919), Ankara, 2001, Belge No: 1, s.1-2; BOA. HR. HU, Kr.122/6'den naklen Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920), Ankara, 1995, Belge No: 3, s.20-21.
- ⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.5-10; Belge No: 17, s.30-32; Ahmed Rustem Bey, La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne, Imprimerie Staempfli&cie, Berne, 1918, s.69.
- ⁹ Salahi Ramadan Sonyel, The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy, Published by K. Rustem&Brother, London, 1987, s.302-307.
- ¹⁰ Sonyel, The Great War and the Tragedy of Anatolia, s.173; Salahi R. Sonyel, Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations, Ankara, 2000, s.42.
- ¹¹ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I, "Ermeniler Tarafından Türklere Uygulanan Katliama ait Cetvel", s.375-377.
- ¹² The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, Published by The National Congress of Turkey, Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, Constantinople, 1919, s.16-17; Sonyel, Falsification and Disinformation, s.12-13. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında içerisinde pek çok Ermeni asker ve subay bulunan Rus ordusu, Doğu Anadolu'da bazı bölgeleri işgal edince, bölge Ermenileriyle iletişime geçmiş ve Türklere karşı ortak bir hareket tarzı sergilenmişti. Bu durumun sonucunda savunmasız Türk köylerine saldıran Ermeni çeteleri Rus işgalini fırsat bilip bir katliam hareketi başlatmışlardı. (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.XVI, XXII; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918, s.13.)
- ¹³ PRO. FO. 371/3301/184665, "The Future Settlement of Trans-Caucasia with Special Regard to British Interests", Political Intelligence Department, Foreign Office, 1 November 1918; The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, s.68-73; Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question, s.37.
- ¹⁴ Manough Joseph Somakian, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920, New York, 1995, s.46.
- ¹⁵ Sonyel, The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy, s.307; Kâzım Karabekir, Ermeni Dosyası, Emre Yayınları, İstanbul, 1994, s.163-167.
- ¹⁶ Ahmed Rustem Bey, La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne, Imprimerie Staempfli&cie, Berne, 1918, s.27-28; Antranik Çelebyan, Antranik Paşa, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul, 2003, s.165.
- ¹⁷ The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoutiun) Has Nothing to Do Anymore, The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic, Translated from the original by Matthew A. Callender, Edited by John Roy Carlson, Published by the Armenian Information Service, New York, 1955, s.5-6; Somakian, Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, s.107.
- ¹⁸ The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, s.74-81; Ahmed Rustem Bey, La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne, s.66-67.
- ¹⁹ The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, Document No: 18, "Statistics of the Moslem Population of the Provinces which had been Occupied by the Russians and the Aproximative Figures of the Refuges and the Inhabitants whose Fate

- is Unkown*, s.157; Ahmed Rustem Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, Belge No: 1-13, s.165-180; Haluk Selvi, *I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2004, s.83; Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara, 1999, s.53-54; Erdal İlter, *Armenian and Russian Oppressions, (1914-1916)*, (Testimonies of Witnesses), Ankara, 1999, s.13-20.
- ²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s.423.
- ²¹ Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.159-163. Salahi Sonyel, savaş sonrası döneme ait bir İngiliz kaynağını referans gösteren Justin Mccarthy'nin ifadeleriyle Ermenilerin sadece Van ve Bitlis bölgelerinde 300 ila 400.000 arasındaki bir Kürt nüfusunu katlettiklerini vurgulamıştır. (Sonyel, *Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.160.)
- ²² *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri, III, (1907-1921)*, Ankara, 2006, Belge No: 66, s.160-166; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.57; Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, s.27-29; Çelebyan, Antranik Paşa, s.193; Selvi, *I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, s.99.
- ²³ Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.163. Osmanlı'nın Doğu vilayetlerinde, 1912-1922 yılları arasında Müslüman ahalinin nüfus kaybına ilişkin istatistiki bilgiler için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Tablo No: 21, s.273.
- ²⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity*, Ankara, 1999, s.28-44, Annex I, II, s.108-114. Bolşevik İhtilali'nden sonra Bolşevikler tarafından 26 Ekim 1917'de yayınlanan "*Barış Bildirgesi*" ile ilhaksız, tazminatsız, demokratik ve adil bir barış yapılması teklif edilmiş, 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ve Maveraya-yı Kafkas Komiserliği ile Erzincan'da yapılan mütarekeden sonra Türk-Rus savaşı son bulmuş, 3 Mart 1918'de Brest Litovsk'da imzalanan anlaşma ile de İttifak devletleri ile Rusya arasındaki savaş noktalanmıştı. Bununla beraber Brest Litovsk'daki barış müzakereleri esnasında Bolşevikler tarafından yayınlanan "*13 Nolu Dekret*" Rusların Ermenileri silahlandırdıktan sonra Türk topraklarından çekileceklerini ortaya koymuş, Rus askerleri Doğu Anadolu'dan çekilmeden Ermenilerin idareyi ele almalarını ve bölgenin Türklere iadesini önlemeyi tasarlamış, dolayısıyla Bolşeviklerin bu tavırları Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından Türklere yapılan etnik temizlik hareketlerine bir ivme kazandırmıştı. (Selvi, *I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, s.85-87; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.123-127.) Betül Aslan, "*Erzurum'da Ermeni Olayları, (1918-1920)*" adlı çalışmasında ortaya çıkan bu trajediye yönelik Rus tavırlarını şu şekilde değerlendirmiştir: "*Ermenilerin yaptığı bu soykırımın en büyük sorumlusu; elbette ki, "13 Nolu Dekreti" yayınlarak Ermenileri katliam yapmaya iten, bütün silah, cephane ve erzaklarını Ermenilere veren, bölgenin idaresini onlara teslim eden ve savunmasız Türk halkını Ermenilerin insafına terk eden o zamanki Rus yöneticileridir.*" (Betül Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, (Hatıralar, Belgeler, Kazılar), Atatürk Üniversitesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 2004, s.102.) Şubat ve Mart İhtilalleri sonrası Rus hükümetlerinin Ermenilere ilişkin uygulamaları hakkında bkz. Enis Şahin, *Türk-Ermeni İlişkileri, Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri, 1918*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.19-33.

- ²⁵ Kırzioğlu, Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity, s.74. Rusya'daki 1917 Şubat Devrimi sonrasında Rus birliklerinin bir kısmı cepheyi terk etmeye başlamış, Ekim Devrimi ise Rus ordusunun Anadolu'daki varlığını sonlandırmıştı. Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Rus ordusu, artık yalnızca Rus subayları ve Ermenilerden oluşan birlikler halini aldı. (Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, Ankara, 1998, s.198, 221.)
- ²⁶ Aslan, Erzurum'da Ermeni Olayları, s.101-102; Çelebyan, Antranik Paşa, s.221-222; McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.222.
- ²⁷ Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question, s.57.
- ²⁸ McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.241,269.
- ²⁹ Stefanos Yerasimos, I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu, Ankara, 2002, s.19.
- ³⁰ Tenzile Rüstemhanlı, Ermeni Mezalimi, Türk-Müslüman Soykırımı, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009, s.122.
- ³¹ PRO. FO. 371/3016/209437, *General Shore to Department of Military Intelligence, No: UL. 30, 28.10.17*; PRO. FO. 371/3016/209437, *War Office to Foreign Office, No: 0149/4786 (M.O.2), November 1, 1917*; PRO. FO. 371/3016/219307, *General Shore to Department of Military Intelligence, November 14, 1917*; *War Office to Foreign Office, No: C 149/4786 (M.O.2), November 15, 1917*; PRO. FO. 371/3284/75611, *"Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians", Department of Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918*.
- ³² PRO. FO. 371/3284/75611, *"Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians", Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th 1918*.
- ³³ McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s-223-231. Dönem itibariyle Ermeniler tarafından yapılan katliamlara ilişkin Türk ve Rus askeri makamları arasındaki yazışmalar için bkz. Halil Kemal Türközü, *Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents*, Ankara, 1986, s.31-57.
- ³⁴ Brest Litovsk Antlaşması için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.
- ³⁵ PRO. FO. 371/3400/3758, *"Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries, March 20th, 1918", D.I.I.B to Foreign Office, March 21th, 1918*.
- ³⁶ 1918'in Eylül ayında Bakü'ye girecek olan Türk ordusu, aynı yılın başlarında Ermeniler tarafından Bakü'de işlenen katliamlara tanıklık etti. Öyle ki; Bakü'de 30 Mart-1 Nisan 1918'de başlayan kitlesel imha hareketinde 8000 ila 12.000 arasındaki bir Müslüman nüfus Ermeniler tarafından katliama uğratılmış, bölgede bulunan Müslümanların yarısı da kaçmaya zorlanmıştı. (Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, *Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question*, s.61; Sonyel, *Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, s.17.) Bakü'de yaşanan bu trajediyi İngiliz Askeri İstihbarat Servisi Başkanı'nın yanında, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden M. Lindley ve İngiltere'nin Tahran'daki elçisi Sir C. Marling de doğrulamıştı. (Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.165.)
- ³⁷ Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s. 164.
- ³⁸ Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, *Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question*, s.57-58; Erzurum ve çevre bölgelerindeki Ermeni mezalimi hakkında bazı araştırmalar için bkz. Betül Aslan, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, Atatürk Üniversitesi Ofset Tesisleri, Erzurum, 2004; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri, (1914-1918)*, Genelkurmay

Basımevi, Ankara, 1996, s.71-121; Nurcan Yavuz, İşgal ve Mezalimde Erzincan, Erzincan Belediyesi Yayınları, Ankara, 1995, s.220-276; Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kitâ, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s.62-73.

- ³⁹ Kırzioğlu, Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity, s.49-64, 89-108.
- ⁴⁰ Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı, İstiklâl Harbi Katalogu II (ATASE, İSH-II), Sıra No: 1918, Kutu No: 45, Gömlek No: 53, Belge No: (1-3), 24.06.1335; BOA. HRSYS, 2877/57,1919.07.57; BOA. HRSYS, 2827/4, 1919.10.02; BOA. HRSYS, 2878/22, 1920.03.16.
- ⁴¹ Kâzım Karabekir, 1917-20 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s.139-209; Kırzioğlu, Atrocities Committed by the Armenians in Kars and its Vicinity, s.66-74.
- ⁴² *Wellington House*, İngiliz kaynaklarında "Mr. Masterman Organizasyonu" olarak da geçmektedir. Bu büro, müttefik ve tarafsız ülkelerde yürütülecek propaganda çalışmalarını için çeşitli broşür ve bildiriler hazırlayıp dağıtmakla sorumlu olup, çalışmalarında İngiliz Dışişleri'nin *News Department*'i ile yakın bir işbirliği halinde idi. (PRO. CAB. 24/3, G. 102, s.2; Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s.212.
- ⁴³ *Winchester, Balliol Koleji* ve daha sonraları öğretim kadrosu içinde yer alacağı *Oxford Üniversitesi*'nde eğitim gören İngiliz tarihçi *Arnold Joseph Toynbee*, 1889 yılında Londra'da dünyaya geldi. Birinci Dünya Savaşı esnasında İngiliz Savaş Bakanlığı'na bağlı *Propaganda Bürosu*'nda (Wellington House) çalıştı. Propaganda Bürosu'nda çalıştığı sürece Türkiye'yi ilgilendiren eserler de dahil olmak üzere bir çok propaganda çalışmasına imzasını attı. Daha sonra *Londra Üniversitesi*'nde Yunanlılar ile onları destekleyen İngiliz vatandaşlarının katkılarıyla açılan Bizans ve Modern Yunan Dili, Edebiyatı ve Tarihi üzerine *Korais Kürsüsü*'nün kurucu profesörü olarak göreve başladı. 1921 yılında adı geçen görevinden izin alarak *Manchester Guardian* adına Batı Anadolu'daki Türk-Yunan Savaşı'nı yerinde izlemiş ve Yunan birliklerinin giriştikleri vahşet hareketlerini *Manchester Guardian*'ın okurlarına aktarmış, Londra'ya döndükten sonra da "Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi" adlı eserini kaleme alarak Türk-Yunan Savaşı'nın son günlerinde, 1922 yazında bu eseri yayınlamıştır. Toynbee'nin Türk Milli Mücadelesi'ne karşı sempatisi, çalıştığı kürsünün finansmanına katkıda bulunan Yunan Hükümeti'nin ve destekçilerinin tepkisini çekmiş, neticede 1924 yılında Korais Kürsüsü'nden ayrılmıştır. Daha sonra 1955 yılında emekli oluncaya kadar *Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü*'nde çalışacaktır. (Arnold Joseph Toynbee, Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi, Türkçesi: Dr. Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.VI.) A. Toynbee, 1916'da editörlüğünü yaparak Türklere karşı savaş propagandası kapsamında ortaya koyduğu eseriyle (*The Treatment of Armenians in Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Falladon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd. 8325, HM Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.*) dünyadaki tüm Ermeniler üzerinde olumlu bir etki yapmış, ancak daha sonraları Ermenilerin kendisine yönelik sempatisine pek karşılık vermemiştir. Zaman geçtikçe Ermenilere karşı ilgisi daha da azalan Toynbee, 1928'den sonra onları tamamen unutmuş gibi görünen bir tavır sergilemiştir. (Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.227-228.)

- ⁴⁴ FO. 371/3400/36460, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, 19.2.18.*
- ⁴⁵ Burada "Ermenistan"dan kasıt Doğu Anadolu bölgesidir. İngiliz belgelerinde "Ermenistan" coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde Doğu Anadolu bölgesi için kullanılmakta ve adı geçen bölge belgelerde çoklukla "Ermenistan" (Armenia) olarak geçmektedir. Kafkasya'nın güneyindeki bir bölgeden "Rusya Ermenistanı" (Russian Armenia), Doğu Anadolu'dan da "Türkiye Ermenistanı" (Turkish Armenia) veya "Batı Ermenistan" (Western Armenia) olarak bahsedilir. "Birleşik" ve "Büyük Ermenistan" (Greater Armenia) ise "Rusya Ermenistanı", Doğu Anadolu ve Kilikya şeklinde adlandırılan Çukurova bölgesini kapsayan bir tanımlamadır. İngiliz *The Times* Gazetesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Rus işgali esnasında Doğu Anadolu ile ilgili vermiş olduğu haberlerin tümünde de Doğu Anadolu bölgesi için "Ermenistan" ifadesi kullanılmıştır. (Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, (1830-1923), IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.18,19, 266.) Çalışmamızda, belgelerde Doğu Anadolu bölgesinin kastedildiği Ermenistan ifadesi tırnak içine ("Ermenistan") alınarak kullanılacaktır.
- ⁴⁶ FO. 371/3400/36460, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, 19.2.18.*
- ⁴⁷ I. Dünya Savaşı esnasında 1915 ve 1916 yıllarında Ermeni olaylarını azami ölçüde savaş propagandası olarak kullanan ve bu doğrultuda 1916'da "Mavi Kitap" olarak bilinen propaganda çalışmasını hazırlamış olan İngiliz Hükümeti, (Sonyel, *The Great War and The Tragedy of Anatolia*, s.137-149; Sonyel, *Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, s.44-48.) 1918 yılında da İstihbarat Servisi'nin tavsiyeleri doğrultusunda tasarlanıp, yalan ve uydurma haberlerle desteklenen karşı propaganda çalışmalarıyla kısa süre içerisinde İngiliz ve Amerikan basını vasıtasıyla dünya kamuoyunu etkilemeye çalışmış, bu doğrultuda İngiliz "*The Times*" ve Amerikan "*The New York Times*" gazeteleri 1918 yılında Ermenilerin yeniden yok edilmeye başladıkları doğrultusundaki karşı propaganda faaliyetlerinin belirgin izlerini taşıyan haberlerle donatılmıştı. ("New Chapter of Armenian Massacres", *The Times*, 18 Şubat 1918, Pazartesi, s.5; "Turks' Booty At Erzurum; More Armenian Atrocities", *The Times*, 18 Mart 1918, Pazartesi, s.7; "The New Atrocities", *The Times*, 27 Mart 1918, Çarşamba, s.5; "Lord Bryce on Armenia", *The Times*, 19 Nisan 1918, Cuma, s.3; "The Position in Armenia", *The Times*, 23 Kasım 1918, Cumartesi, s.6; "Armenia's Claims", *The Times*, 13 Aralık 1918, Cuma, s.7; "Fire and Rapine at Baku; Outrages by Kurds", *The Times*, 23 Eylül 1918, Pazartesi, s.9; "Turks Rout Armenians in a New Invasion; London Looks for New Massacres with the Connivance of Germany", *The New York Times*, 17 Şubat 1918; "Thousands of Armenians Massacred at Samsun", *The New York Times*, 4 Mart 1918; "Massacre in Trebizond", *The New York Times*, 18 Mart 1918; "Blames Germany for Turk Massacres; Russian Government Protests to Berlin Against Atrocities in Caucasus", *The New York Times*, 21 Mayıs 1918; "Turks Are Still Slaying; Bagdath Hears 15.000 Armenians Have Been Massacred", *The New York Times*, 13 Kasım 1918; "Millions Slain By Turks; Moslems Made Money in the Midst of War Slaughter", *The New York Times*, 6 Aralık 1918; "10.000 Armenians Fell In Turkish Massacre; Ottoman Retreat from the Caucasus Marked by Slaughter and Plundering", *The New York Times*, 8 Aralık 1918)
- ⁴⁸ Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, s.164.

- ⁴⁹ FO. 371/3400/37581, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, March 14, 1918.*
- ⁵⁰ FO. 371/3400/37581, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, March 21, 1918.*
- ⁵¹ Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa'nın Brest Litovsk barış görüşmelerinin son periyodunda Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) hakkında yapmış olduğu konuşmanın tam metni için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998, s.373- 376.
- ⁵² PRO. FO. 371/3284/75611, "*Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians*", *Department of Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918.*
- ⁵³ Rus ordusunun 1916'da Doğu Anadolu'yu işgali esnasında başlayan Erzincan'daki Ermeni katliamı (Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918, Belge No: 22, s.264-289) savaşın son yılı içerisinde katlanılmaz boyutlara ulaşmış, dönem itibariyle uluslararası platformlarda dahi ses bulmuştu. (Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918, Belge No: 22, s.306.)
- ⁵⁴ İngiliz İstihbarat Servisi ve Hükümeti'nin bu doğrultudaki girişimleri Milli Mücadele döneminde de devam edecek ve İngiliz Başbakanı Lloyd George'un Avam Kamarası'nda Türkiye'ye yönelik beyanatlarında "tüm Anadolu'da Hıristiyanların yaşamlarının tehlikede olduğu" argümanı kullanılacaktı. (Genel Kurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı, Atatürk Koleksiyonu (ATASE, ATAZB), Sıra No: 4032, Kutu No: 15, Gömlek No: 17, Belge No: (1), 19.04.1336.
- ⁵⁵ İngiliz *The Times* gazetesi de 1918'de Erzurum'un Türk ordusu tarafından ele geçirilişini müteakip verdiği haberlerle İngiliz İstihbarat Servisi ile eş güdümlü olarak olayları ters yüz edip, Ermenilere yönelik yeni bir katliam hareketinin başladığı/başlayacağı doğrultusundaki propaganda çalışmalarına katkıda bulunmuştu. ("*Turks Retake Erzurum: City Set on Fire*", *The Times*, 15 Mart 1918, Cuma, s.8; "*Turks' Booty at Erzurum: More Armenian Atrocities*", *The Times*, 18 Mart 1918, Pazartesi, s.7; "*Betrayed Armenia: The New Atrocities*", *The Times*, 27 Mart 1918, Çarşamba, s.5.
- ⁵⁶ FO. 371/3400/37581/W44, *Foreign Office (Arthur James Balfour) to United States Ambassador, March 21, 1918.*
- ⁵⁷ FO. 371/3301/131359, *Foreign Office to Lord Derby (Paris), July 27th, 1918, 4 p.m., No: 1540 (R)*
- ⁵⁸ FO. 371/3404/190683, *Department of Military Intelligence to Foreign Office, 814/13 (M.I.2), 18th November, 1918.*
- ⁵⁹ FO. 371/3405/196800, *Department of Military Intelligence to Foreign Office, 29th November, 1918.*
- ⁶⁰ FO. 371/3405/196800, *Department of Military Intelligence to Foreign Office, 30th November, 1918, B.I/140 (M.I.2)*
- ⁶¹ Justin McCharty, "Ölüm ve Sürgün" adlı eserinde Kafkasya'daki trajediden şu şekilde bahsetmektedir: "1919'da Erivan Gubernia'sında (ilinde) yaşayan Müslümanların çoğunluğu, ya ölmüşlerdi (kıyımdan geçirilmişlerdi) ya da Ermeni Cumhuriyeti'nin sınırları dışına göçmüş, sığınmacı olmuşlardı... Ermeni Hükümeti'nin denetimi altında bulunan bölgelerde, devlete örgütü, Müslümanları ezecek biçimde işletilmekteydi." (McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.242-243.)
- ⁶² 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa tarafından 1918'in kasım ayında Kars'tan Harbiye

Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Ermeni çete reisi Antranik'in Kafkasya'da; Karabağ, Nahçıvan ve Erivan mıntıkasında bulunan Türk ve İslam köylerine saldırarak katliamlara devamla halkı göç etmeye zorladığı, yine Antranik'in Nahçıvan ve havalisi İslâmlarına haberler göndererek maiyetindeki 4000 askerin köylerini işgal edip, karşısına çıkanları yere sereceği tarzında tehditlerde bulunarak "ahali-yi islâmiyeye havf ve dehşet saçtığı" gibi ifadeler kullanmıştı. (ATASE, İSH-III), Sıra No: 508, Kutu No: 94, Gömlek No: 35, Belge No: (1), 29.11.1334.)

- ⁶³ Selvi, I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu, s.91,99-100.
- ⁶⁴ PRO. FO. 371/3062/240614, *Department of Military Intelligence to Foreign Office, No: E.L.S, 1292, 16th December 1917.*
- ⁶⁵ PRO. FO. 371/3411158228, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", *D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918.*
- ⁶⁶ FO. 371/3405/196678, "Despatch of Arms and Ammunitions to Andranik", *Department of Military Intelligence to Foreign Office, B.I/948 (M.I.2), November 28th, 1918.*
- ⁶⁷ FO. 371/3405/196678, "Despatch of Arms and Ammunitions to Andranik", *G.O.C. in C. Mesopotamia to War Office, 21.11.1918.*
- ⁶⁸ ATASE, İSH-II, Sıra No: 33, Kutu No: 23, Gömlek No: 23, Belge No: (1); ATASE, İSH-II, Sıra No: 33, Kutu No: 30, Gömlek No: 30, Belge No: (1-2); ATASE, İSH-5, Sıra No: 193, Kutu No: 96, Gömlek No: 96, Belge No: (1), 30.07.35; ATASE, İSH-5, Sıra No: 9519, Kutu No: 206, Gömlek No: 114, Belge No: (1), 02.09.1335; ATASE, İSH-5, Sıra No: 10660, Kutu No: 200, Gömlek No: 172, Belge No: (1), 29.10.1335; BOA. HRSYS. 2877/12, 1919.06.29; Gültekin Ural, Ermeni Dosyası, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s.187; Selvi, I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu, s.85.
- ⁶⁹ PRO. FO. 371/7729/E 8378/58, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921", *Foreign Office Memorandum by Mr. Childs and Mr. McDonnell, May 31, 1922, s.10-11.*
- ⁷⁰ Türk ordusunun Mondros Mütarekesi gereğince Kafkasya'dan 1914 sınırlarına çekilmesi esnası ve hemen sonrasında bölgede bulunan Türkler vatanlarını savunmak ve gerçekleşmesi muhtemel Ermeni katliamlarına karşı koymak üzere milis teşkilatı esasına dayanan siyasî örgütler kurmuşlardı. Batum, Ahıska, Ahılkelek, Ardahan, Artvin, Oltu, Kars, Kağızman, Sarıkamış, Iğdır ve Nahçıvan bölgelerinde kurulan ve "Millî Şura" adı verilen bu oluşumlardan en önemli ve güçlüsü Kars'ta kurulan "İslâm Şurası" idi. 17 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan bir kongre, anayasa hazırlayarak "Güney-Batı Kafkas Geçici Millî Hükümeti"ni kurdu. Bu hükümetin ilk icraatı "milletlere, kendini hür bir şekilde idare etme hakkı tanıyan Wilson Prensipleri'ne dayanarak Güney-Batı Kafkasya'da bulunan toprakların meşru yurtları olduğunu açıkça ilân etmek" olacaktı. (Mim Kemâl Öke, Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu, 1914-1923, İstanbul, 1996, s.240-241; Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s.372, dip.49.)
- ⁷¹ Bu bağlamda olmak üzere, 9 Ocak 1919'da Hâriciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı da Müslüman trajedisi hakkında bölgede bulunan İngiliz generalinin dikkati çekilmiş, adı geçen yazı şu şekilde kaleme alınmıştı: "Iğdır'ın tahliyesi üzerine avdet eden Ermenilerin ahâl-i İslâmiyyeye mezâlim ikâ' etdikleri, mütareke komisyonuna me'mur İngiliz Generali İyes'e beyân edilerek mûmâ-ileyhin nazar-ı dikkati celb edilmiş, General İyes, bu husûsda icâb edenlere tebliğât-ı lâzime ifâ olunacağını ifade eylemiş olduğu 4 Kânûn-ı Sâni (1)335 târih ve 16163/13 numaralı

tezkire-i nezâret-penâhîyesine cevâben iş'âr kıldı. Ol bâbda." (BOA. HR. SYS. MÜ, 1/13059-26, 1919/1/9'den naklen Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi II, 1919, Ankara, 1995, Belge No: 1, s.3-4.)

⁷² FO. 371/3657/3404, *British High Commission, Constantinople (Richard Webb) to Foreign Office (A. J. Balfour), No: 76/1212, December 22, 1918.*

⁷³ İngiliz savaş gemisinin adı.

⁷⁴ Adı geçen mektup, Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları katliamlar hakkında Kafkasya'daki Türk askeri makamlarından Osmanlı Hariciye Nezareti'ne iletilen bilgi ve belgeler doğrultusunda kaleme alınmış olup, Hariciye Nezareti tarafından İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne, Yüksek Komiserlik tarafından da çevirisi yapılarak Londra'ya, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir.

⁷⁵ Batum Görüşmeleri ve Anlaşması için bkz. Enis Şahin, Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları, (1917-1918), Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s.513-522; İbrahim Ethem Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, (1918-1921), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s.15-20.

⁷⁶ 1918 yılının bahar aylarında Ermeni Cumhuriyeti ile yapılan Batum Antlaşması'na kadar Doğu Anadolu ve Kafkasya'da İslam ahaliye yönelik işledikleri katliamlar hakkında bazı belgeler için bkz. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı, İstiklâl harbi Katalogu I (ATASE,İSH-I), Sıra No: 465, Kutu No: 2, Gömlek No: 5, Belge No: (1:3), 25.11.1334.

⁷⁷ Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın 7 Ocak 1919 tarihinde Kars'tan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusunun geri çekildiği Brest Litovsk sınırının doğusunda kalan bölgelerde Ermenilerin Müslüman köylerini yakıp yıkarak, katliam hareketine başladıkları ve bir çare bulunamaması durumunda Müslüman kanının akmaya devam edeceği yönünde bilgiler yer almış (ATASE,İSH-I, Sıra No: 1194, Kutu No: 7, Gömlek No: 17, Belge No: (1-4), 07.01.1335.) ayrıca dönem itibariyle Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazılarla; Kars, Ardahan ve Batum'un yanında Serderabat ve Erivan civarlarında da Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı yaptıkları katliamın son bulması için müzakerelerde bulunulması noktasında İtilâf devletleri temsilciliklerine telgraflar gönderilmesi gereği dile getirilmişti. (ATASE,İSH-I, Sıra No: 1196, Kutu No: 7, Gömlek No: 21, Belge No: (1-3), 07.01.1335.)

⁷⁸ 25 Kasım 1918'de 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa tarafından kaleme alınarak Kars'tan, Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda da 1918 yılının başından sonuna kadar Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Müslüman trajedisinden bahsedilmiş ve şu ifadelerle yer verilmişti: "...Sene ibtidâsında ordunun ileri harekete başladığı andan itibaren Batum Mu'âhedenâmesi'nin akdi zamanına kadar Ermeniler, kadın, çocuk tefrik etmeksizin yakalayabildikleri her Müslim ferdi katlederek bugünkü mevki'lerine kadar çekildiler. Ermenileri ta'kîb eden ordumuzun bütün aksâmı da bu Müslüman şehidlerinin cesedini ve keserle parçalanmış olan uzuvlarını defnederek geldiler. Batum Mu'âhedenâmesi'nin akdinden sonra Ermeniler, İslâmiyetin imhâsı politikasına devam ediyorlar. Bi'l-hâssa Antranik nâm cânî, başına topladığı binlerce avanesiyle Gence ile Erivan ve Ordubat, İran'daki mıntıkada bulunan ahâlî-i İslâmiyyeyi bugüne kadar katli'âma devam etdi ve hâlâ ediyor..." (BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. Nr. 12541, 1918. XII.4'den naklen Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi I, 1906-1918, Belge No: 23, s.310.)

- ⁷⁹ FO. 608/84/1707, "Protest from Turks in Caucasus against Armenian Atrocities", Feb. 10th 1919
- ⁸⁰ İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletilen bu bilgilerden ayrı olarak, 20/21 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'in Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne göndereceği şifrede de Kafkasya'daki iç açıcı olmayan duruma değinilmiş, Ermenilerin Nahçıvan ve Kamarlı taraflarında İslâmlara tecavüzlerinin devam ettiği ve Kamarlı mıntikasındaki İslâm karyeleri ahalisinin Ermeniler tarafından katledip bunların Aras'a döküldükleri dile getirilerek bölgedeki Müslüman trajedisi vurgulanacaktı. (ATASE, İSH-II, Sıra No: 33, Kutu No: 23, Gömlek No: 23, Belge No: (1), 30.07.1335.)
- ⁸¹ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla kaldırılan I. Kafkas Kolordusu'nun Komutanı Kâzım Karabekir'in 1 Aralık 1918'de İstanbul'dan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıdaki bilgiler Ermenilerce işlenen katliamların ortak paydasını gözler önüne serecek ifadeler taşıyordu: "Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne; Arâzî-i müstevliyemizin istirdâdında ve Elviye-i Selâse'nin tarafımızdan işgâlinde Ermenilerin beşikteki çocuklardan, hasta döşeğindeki ihtiyarlara kadar ellerine Müslüman olarak ne geçtiyse süngüleyerek, baltalayarak, gözlerini oyarak, yakarak pek vahşice katliâm etdiklerini vesâ'ikiyle beraber (fotoğraf, rapor, Rus zabitlerinin raporları) mâ-fevklerimize arz ediyorduk. Bu zulm ve vahşet ancak kıta'âtımızın işgal ettiği mıntikalarda nihayet bulmuştu. Karargâhın lağvı tarihi olan 31 Teşrin-i Evvel (13)34 târîhine kadar hâlâ Ermenistan dahilinde İslâmlara mezâlîm yapılmakta idi..." (BOA. HR. SYS. MÜ, kr. 37, orj. Nr. 12541, 1918. XII.4'den naklen Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi I, 1906-1918, Belge No: 23, s.315.)
- ⁸² FO. 608/78/4854, "Appeal for Protection from Republic of South West Caucasus (District of Kars)"
- ⁸³ Rusya'nın 1878'de işgal ettiği Kars vilâyetinde bulunan Türkler, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, ABD Başkanı Wilson'un çoğunluk kanununa ilişkin yayınladığı prensiplere uygun olarak, bağımsız bir hükümet oluşturmuşlar, bununla birlikte 19 Nisan 1919'da Kars'ı işgal eden İngilizler, burayı Ermeni Cumhuriyeti'ne dahil etmeyi planladıklarından, şehirdeki sivil ve askeri otoriteyi Ermenilere teslim ettikten sonra Kars'tan ayrılmışlardı. Oysa, savaş öncesi Rus nüfus istatistikleri dahi Kars'ın nüfusunun %50'sinden fazlasını Müslümanların oluşturduğu yönündeydi. Ancak bölgedeki Türklerin Wilson Prensipleri doğrultusundaki yaklaşımlarına önem verilmedi. Kars Vilâyeti'nde bulunan Türkler etkili bir şekilde silahsızlandırılırken, bunlar Ermeni birlikleri karşısında daha önce Doğu Anadolu'da yaşanan manzara ile karşı karşıya kaldılar. İngilizler, sahneyi Ermenilere bırakmışlardı. (Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question, s.59-60.) Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve faaliyetleri için bkz. Ahmet Ender Gökdemir, Cenûb-î Garbî Kafkas Hükümeti, Yüksek Öğretim Kurulu Basımevi, Ankara, 1998; Esin S. DAYI, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997.
- ⁸⁴ Mondros Mütarekesi'nden sonra 1919'da mütareke şartlarının kontrolü için Londra'dan Erzurum'a gönderilmiş olan Yarbay A. Rawlinson'a da Erzurum'da bulunduğu günlerde Ermenilerin Kars, Urgan, Kağızman, Erzurum, Bayezid, Sarıkamış, Nahçıvan ve Aras havalisinde kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere çeşitli uzuvların kesilerek muhtelif şekilde Müslümanlara karşı işledikleri katliam, kadınlara hakaret, tecavüz, baskın ve yağmalamalar konusunda raporlar sunulmuş (BOA, HR.SYS. 2877/13, 30.06.1919.) ve Ermeni tecavüzleri hakkında İngiliz

mümessili bilgilendirilmişti. (Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II, 1919, Ankara, 1995, Belge No: 6, s.14-15; Belge No: 13, s.31-33.) Bu noktada Kars-Kağızman ve Nahçıvan civarlarında Ermeniler tarafından yapılan katliam ve tecavüzatı yerinde görmek için Yarbay Rawlinson'un bölgeye gidip, gerekirse Osmanlı kıtaatının bölgeye sevkini teklif edeceğine dair olmak üzere 4 Temmuz 1919'da 15. Kolordu Komutanlığı'ndan 12. Fırka Kumandanlığı'na gönderilen yazı şu şekilde kaleme alınmıştı: "1- Kars, Kağızman ve Nahçıvan civarlarında Ermenilerin vesait-i nakliye ve silah talebi ve sair bahanelerle İslâmları taziyik ve hatta üzerlerine sınıf-ı muhtelifeden mürekkep müfrezeler sevkiyle ateş icra ve bazı mahallerde münferit buldukları İslâmları katl eyledikleri ve bundan korkarak İğdır ve Kars civarlarında hicrete hazırlanan ahali-yi İslâmiyenin gerek açıhtan ve gerek Ermenilerin taarruzundan hayatlarının taht-ı emniyette olmadığı hakkında varid olan haberler İngiliz mümessiline de bildirilmişti. Mûmâileyh de, kendisine gelen raporlardan bahisle bu hâli te'yid ve mezkur muntıkada tamamıyla anarşi hükümferma olduğunu ve bunu bastırarak kuvvetlerin bulunmadığını ve ahvali bizzat tetkik etmek üzere bir iki gün sonra kendisinin Kars ve Kağızman havalisine gideceğini ve iktiza eylerse mezkur havalinin te'min-i asayişini için Osmanlı kıtaatının sevkini teklif ve bizden asker talep edeceğini beyan etti. 2- Binaenaleyh, böyle bir ihtimale karşı Avcı Alayı da dahil (olduğu) halde 12. Fırka harekete hazır bulunacaktır.3- Bu emir 12. Fırka'ya ve bera-yı ma'lumât diğer firkalara verilmiştir." (BOA, HR.SYS. 2877/18, 04.07.1919) Rawlinson, bölgedeki gözlemleri sonucunda üstlerine gönderdiği mesajlarda; "insanlık adına Ermenilerin Müslüman ahaliye hakim bir pozisyona getirilmemeleri gerektiğini" ifade etmişse de (Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question, s.60.) adı geçen yazıdaki ihtimal hiçbir zaman gerçeğe dönüşmemiş, hatta yaklaşık 7 ay sonra Yarbay Rawlinson, bölgedeki Müslüman trajedisine yönelik yüzeysel ve yapmacık tavırlar sergilerken (ATASE, İSH-4, Kutu No: 114, Gömlek No: 27, Belge No: (1:2); TİTE, Kutu No: 18, Belge No: 39, 05.02.36.) Kâzım Karabekir Paşa'dan, Ermenilerin Bolşeviklere karşı hayatlarının korunması için Ermenilerin hudut dahiline kabul edilmelerini istemiştir. (ATASE, İSH-7, Kutu No: 331, Gömlek No: 181, Belge No: (1))

⁸⁵ FO. 608/78/4854, Richard Webb, Constantinople to A. J. Balfour, No: 262/1289, 28th February 1919.

⁸⁶ 1919 yılında Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı yapılan etnik temizlik hareketleri hakkında Türk arşiv belgeler için bkz. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II, 1919, Ankara, 1995; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III, 1919, Ankara, 1997.

⁸⁷ FO.371/3658/50074, "Armenian Treatment of Mohammedans", Department of Military Intelligence to Foreign Office, B.I/2819. (M.I.2.), 29th March, 1919.

⁸⁸ Justin McCarthy, Carolyn MCarthy, Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question, s.62-63.

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s.172-183.

⁹⁰ ATASE, İSH-II, Sıra No: 3344, Kutu No: 62, Gömlek No: 54, Belge No: (1), 04.11.1335; BOA. DH. EUM, 5.Şb, 78/4, 1337.c.3; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, (1918-1919), II, Ankara 2002, Belge No: 71, s.138-139. 1920'nin ilk aylarına kadar bölgeye göç eden Ermenilerin sayısı 150.000'i bulmuştu. (Richard G. Hovanissian, The Republic of Armenia, Volume: II, From Versailles to London, 1919-1920,

---

University of California Press, Berkley, Los Angels, London, 1982, s. 416.)

- ⁹¹ ATASE, İSH-I, Sıra No: 24, Kutu No: 20, Gömlek No: 20, Belge No: (3); ATASE, İSH-II, Sıra No: 3344, Kutu No: 62, Gömlek No: 54, Belge No: (1), 04.11.1335; ATASE, İSH-II, Sıra No: 4705, Kutu No: 57, Gömlek No: 67, Belge No: (2), 11.03.1336. ATASE, İSH-6, Sıra No: 9858, Kutu No: 327, Gömlek No: 76, Belge No: (1), 01.01.1336; Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Fransız İlişkileri, (1918-1919), II, Belge No: 10, s.15-16; Belge No: 14, s.19,20.
- ⁹² ATASE, İSH-III-A, Sıra No: 4439, Kutu No: 97, Gömlek No: 140, Belge No: (1-5), 13.11.35; ATASE, İSH-II, Sıra No: 4705, Kutu No: 57, Gömlek No: 67, Belge No: (1-2), 11.03.1336; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II, 1919, Belge No: 3, s.8-10; Belge No: 4, s.11-13; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III, 1919, Belge No: 18, s.59-62; Belge No: 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26 s.62-85; Belge No: 35, s.103-107; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, (1920-1922), III, Ankara 2004, Belge No: 8, s.11-13; Belge No: 9, s.13-17; Belge No: 20, s.54-55; Belge No: 94, s.203-204.
- ⁹³ FO. PRO. 371/3658/58433, *British High Commission, Constantinople to Foreign Office, 27th March 1919, No: 401/1159; Copy of letter; "Au Ministère des Affaires Etrangères, Ourfa, 12 Mars 1335"*